

СОЦИАЛНАТА ПОЛИТИКА В ЗАКОНОДАТЕЛСТВОТО НА СТЕФАН СТАМБОЛОВТО ПРАВИТЕЛСТВО (1887-1894 г.)

доц. д-р Димитър Саздов*

Големият български държавник Стефан Стамболов продължава да бъде противоречиво оценяван от българската и чуждата историография. Той е възвеличаван и хулен, приеман и отхвърлян, критикуван и ласкан, оценяван и недооценяван и пр., като обществена личност, революционер, държавник и политик. За едни е русофоб, за други туркофил, а за трети българофил. Остава въпросителната за неговото русофилство, защото не доживя времето на крайната външнополитическа поляризация на българския политически свят.

В областта на вътрешната политика той е диктатор, авторитарен политик, народолиберал, за някои дори буржоазен демократ, отзовал се по-принуда, да действа със сила в създалата се политическа конюнктура в младото българско Княжество след Съединението през 1885 г. Липсват противоречия обаче, за водената от неговото правителство икономическа и национално-държавническа политика. Тук всички изследователи, дори когато не го идеализират, са единни в положителната оценка.¹

Противоречиви са изводите и оценките относно въпроса, чии интереси представя общественикът, революционерът, политикът, държавникът и пр. Стефан Стамболов. В навечерието на освобождението той е наследникът на Васил Левски, следователно е човек на целия народ. След Освобождението той е в редовете на голямата Либерална партия, отстояваща интересите на дребната и голяма част от средната прослойка на българското общество. След разцеплението на партията през 1883-1884 г. той остава в редовете на непримиримите либерали и отстоява докрай принципите, застъпени в демократичната Търновска конституция. След Съединението обаче, тук почти всички изследователи са единодушни, Стамболов става представител на формиралата се през първите седем-осем години на свободен живот търговско-промишлена буржоазия. И като доказателство за това, че и самият той принадлежи на тази прослойка, изтъкват, че бил заграбил земите на осем, девет или десет села, собствениците на които са емигрирали в Турция, или защото “трупал богатство” от отпусканите му суми за посрещане на необходимите служебни потребности като държавник.

Отговорът на всички тези въпроси, в които се крие същността на публичната личност Стефан Стамболов, може би се намира в комплексната оценка на законодателното дело, осъществявано от правителството, парламента и не на последно място от Народно-либералната (стамболовистка) партия. Не е по силите на един или няколко автори, в едно или повече изследвания да разкрият и анализират задълбочено панорамата от икономически, политически, културни, социални и пр. цели, задачи, намерения и т. н., съдържащи се в колективното дело на отбрания народен елит, резултат от което са законите, макар и това да обхваща ограничен период от време.

Поради всичко това **нашата скромна задача в предлаганата студия е да разкрием и да дадем оценка на социалната част от вложените множество идеи, цели и задачи в законодателството, разработено и прието в годините на Стамболовото управление.** Специфични разработки от такъв характер върху българското законодателство от края на XIX век все още липсват в нашата и чуждата историография, макар частично този проблем да е засяган в някои научни изследвания. Надяваме се с хвърлената светлина върху

* Доц. д-р Димитър Саздов – катедра “Стопанска история”, тел.: 962-38-95, darmin@abv.bg

съществуващата социална политика в законодателството на народолибералите да разширим и познанията върху възгледите и идеите на техния лидер – политикът и държавникът Ст. Стамболов, без чието мнение в годините на неговото управление едва ли някой законопроект би могъл да влезе в Народното събрание. Това се потвърждава и от факта, че през всичките тези години правителството доминира над парламента.²

Основен извор за това изследване са публикуваните закони, Стенографските дневници на Народното събрание, спомени, мемоари, архивни документи, периодичен печат и др. Постарахме се да уважим и автори, докоснали се до изследвания проблем.

* * *

На 25 юни 1887 г. Великото народно събрание избира Фердинанд Сакс Кобургготата за български княз. На 2 август в Търново той официално е провъзгласен и заема княжеския престол. На 10 август 1887 г. княз Фердинанд пристига в София, а на 20 август с.г. е образувано и правителството начело със Стефан Николов Стамболов. Една от първите задачи на кабинета е да проведе избори за Пето ОНС.

За да може да си осигури обществена подкрепа при липсата на собствена политическа партия, кабинетът прави опит да разреши най-наболения социален проблем – несъбраните данъци от предходни години. Издадено е специално “Окръжно” до окръжните управители. С него правителството разпорежда да се опишат злоупотребите на местните власти при събирането на данъците, споровете, които съществуват между злоупотребителя и съдебните органи, количеството неизплатени недобори и пр. “Най-голямо и най-сериозно внимание трябва да се обръща, се заявява в Окръжното, при съставлението на списъка за бедните и несъстоятелни данъкоплатци”.³ Явен е стремежът на новото правителство да се опита да попълни изпразнената държавна хазна чрез събиране поне на част от недоборите от спекулиралите заможни данъкоплатци и от злоупотребилите с правителствени суми кметове, техните помощници или общински писари. Паралелно с това се търсят и пътища за опрощаване на старите дългове на бедните длъжници, които и без друго нямат възможност да се издължат на държавата.⁴ Чрез справедливото разрешаване на този остър финансов проблем, от който в голяма степен зависи работата на кабинета, управляващите се стремят да си осигурят и подкрепа в предстоящите законодателни избори. Те са насрочени за 28 септември 1887 г. Чрез активната дейност на съмишлениците на Ст. Стамболов, на административните власти, при използването на насилия и строг контрол над опозицията правителството успява да си осигури голямо мнозинство в парламента.⁵ Това позволява на кабинета да прокара в събранието такова законодателство, което се отстоява от неговите идеолози.

Първоначално дейността на V ОНС е свързана с прокарането на закони, чрез които властите най-грубо нарушават Конституцията и се разправят с опозицията. Най-характерни в това отношение са Законът за изстребление на разбойничеството, Законът за печата и Законът за полицията. Те са ограничителни.⁶ Нещо повече, с тях се нарушават утвърдените от Конституцията права и свободи на гражданите. Тези закони и най-вече Законът за печата, обвързват съдебната система с изпълнителната власт и с това ликвидират автономията на съдебната власт, което е в противоречие с Конституцията.⁷ В същото време обаче, макар и по авторитарен път, се въвежда строг ред в страната, преодолява се анархията, съпътствала проблемите на политическата криза, и се създават благоприятни условия за икономическо развитие. Много от действията на правителството по Закона за разбойниците са предизвикани и подкрепяни от искания на народни представители лично до Ст. Стамболов за разправа с “образувани шайки”, които карат населението “със страх да ходи по полските работи”.⁸

С оглед утвърждаването на регионалните структури на властта новото правителство внася в V ОНС нов Закон за окръжните съвети. Законът е приет от Народното събрание на 25 ноември 1887 г.⁹ В обширна уредба от дванадесет глави с този закон се регламентира подробно структурата, съставът, дейността, правата и задълженията на окръжните съвети, отговорностите на ръководителите на отделните звена на тези съвети и пр. Законово се определя и методиката, по която ще се избират тези местни парламенти и начинът на контрол, който може да бъде упражнен върху избирателните списъци. Регламентирани са и служебните контакти на Окръжията с ръководствата на местните общини, на окръжните управители с регионалните институции и др.¹⁰

В този необходимо усъвършенстван за управлението и развитието на страната закон важно място заемат и обществените задължения, които се възлагат на окръжните съвети. Чрез тях централното управление се докосва до интересите на всеки български гражданин. За целта в закона е разработена специална глава (VII), която е озаглавена “Права и длъжности на окръжните съвети”.¹¹ Тук, като права и задължения със социална значимост, се възлага на окръжните съвети да определят начина за събиране на приходите, за управлението, поддържането и използването от цялото общество на движимите и недвижимите имоти на окръжието. Наред с това, по предложение на окръжния инженер, съветът предлага строителството на нови пътища и поддържането на съществуващите окръжни, околийски и междуселски пътни връзки. Окръжните съвети се задължават да вземат мерки и за подобряване породата на добитъка, за развитие на земеделието и търговията. Тяхна грижа е и поддържането на “общополезни и благотворителни заведения в окръжието”, като се разхвърля между общините помощта, която трябва да се дава от тях в такива случаи.¹² Подобни задължения се предписват на окръжията за поддържането в околните и на трикласните училища, а в окръзите на разкритите “окръжни специални класове”; да определят помощи за бедните общини при строителството на църкви, училища, кладенци, чешми, пътища и други общополезни строежи; на тях принадлежи и задължението да определят “заплатите и пенсиите на лицата, които получават заплата от бюджета на окръжието”.¹³ Със социална значимост е и задължението на окръжията да полагат грижи за перманентното подобряване на местното санитарно и хигиенно дело.¹⁴ А от задължението им справедливо да разпределят преките данъци между общините на окръжието в голяма степен зависи и отношението на множеството данъкоплатци към държавното управление на страната. С всички тези обществени задължения окръжните съвети са онзи държавен организъм, който трансформира и осъществява изпълнението на правителствените закони в тяхната цялост към всички прослойки на българското общество.

През последните години от развитието на страната в резултат на завършващия аграрен преврат, на съществуващия въпрос с разпродажбата на черкезките земи, на нарушения, разрушаващи обществения ред и др., се натрупват за разрешаване незначителни проблеми, но в същото време създаващи напрежение и в известна степен анархия в обществото. За тяхното бързо и най-безболезнено за гражданите разрешаване през декември 1887 г. V ОНС приема Закон за престъпките, които се наказват от селско-общинските съдове и Закон за селско-общинските съдове.¹⁵ С тези закони се разрешават спорове между отделните граждани, които са на стойност под 50 лева. Те се занимават и с дребните нарушения, които са извършени в пределите и от жители на общината. Селско-общинските съдилища могат да наложат като наказание глоби само до 25 лева.¹⁶ Създаването на тези съдилища има обществена, икономическа и социална значимост. Те разрешават десетките и стотици натрупани незначителни проблеми в общините, спестяват разходи на гражданите, които евентуално биха се изразходвали по други съдебни структури, и за най-кратко време осигуряват условия за нормален икономически ред и обществен живот.

Идвайки на власт, правителството на Стефан Стамболов се ръководи от амбицията да ускори икономическото, политическото и културното развитие на страната. Такава цел имат и приетите още в началото на управлението му закони. С тях е трябвало да се преустанови анархията в страната и да се наложи един по-строг ред, макар и да се влиза в нарушаване на някои демократични принципи, отстоявани в Конституцията.

Що се отнася до установената диктатура, "тя по своята същност и обективни резултати, правилно твърди академик К. Косев, се явява диктатура на израстващата едра търговско-промишлена буржоазия от епохата на т. нар. първоначално капиталистическо натрупване".¹⁷ Нещо повече, този тип "диктатура" аз бих поставил в кавички, защото тя е продиктувана и от задължителните обективни процеси на раждащия се капитализъм. С друг вид закони се цели да се положат основите на едно управление, с което да се утвърждава обективното развитие на капитализма. Това е можело да стане обаче само с достатъчно на брой и добре подготвени кадри за всички сфери на държавния и обществен живот. За подготовката на такива кадри се е разчитало на развитието на просветното дело в страната. Затова и въпросът за осигуряване на задължителното първоначално образование обективно се явява приоритетна задача за правителствата в областта на културната политика.¹⁸ С оглед осъществяването на тази политика след 1885 г. се забелязва тенденция към увеличаване на държавния бюджет за разходите на Министерството на народното просвещение. Така например, ако бюджетът на просветното министерство през 1885 г. е 2 508 701 лв., през 1891 г., в резултат на перманентното увеличение, той достига 6 756 401 лв. Голямата част от този бюджет обаче се насочва към гимназиите и специалните училища, докато първоначалните са оставени на издръжката на бедните общини.¹⁹ Липсва икономическа подкрепа от страна на правителствата за учениците от първоначалните училища. Затова и образованието е съпътствано с преждевременното напускане на основното училище, преди всичко поради невъзможност на родителите да осигуряват средства за образованието на всичките си деца.²⁰

Необходимостта от ускоряване подготовката на кадри кара правителствата да насочат финансовата си подкрепа към младежите, учещи в средните и висшите училища, които практически осигуряват готовите кадри. Основите на тази политика се поставят от Стамболовото правителство и чрез неговата законодателна дейност. Характерен в това отношение е приетият на 27 ноември 1887 г. Закон за стипендиите и временните помощи²¹. Дълго време след Освобождението правителствата отпускат на бедни български младежи, желаещи да се образуват, стипендии или различен вид помощи чрез персонални решения. Това продължава и след приемането на посочения по-горе закон.

По време на Стамболовото управление много от социалните помощи, придобивки за населението, обществените заведения, протекцията на отделни личности, промишлени дружества и прочие се предоставят освен чрез закони на Народното събрание и чрез укази, прикази или постановления на Княза.²² Методът на управление съответства на обективните потребности от прекъсване на забавеното развитие на капитализма и еволюиране към ускорени процеси на икономическо и обществено развитие. Така правителството на Стефан Стамболов си създава нова социална основа, върху която изгражда след 1890 г. своята Народно-либерална партия. С приетия обаче на 27 ноември 1887 г. Закон за стипендиите и помощите за младежите, желаещи да учат, се полагат, макар и частично, основи за изграждане интелектуален кръг от специалисти в различни професионални направления. С него се поставя вече на законова основа създаването на все още липсващите необходими кадри за продължаващите да се изграждат след Освобождението административни, стопански, културни и пр. институции. Особено необходим потенциал са тези кадри за развитието на стопанските отрасли в страната. Приетият закон задължава правителството ежегодно "да поддържа известно число възпитаници в държавните местни и чуждестранни

учебни заведения”.²³ За финансирането на желаещите да учат младежи се предвиждат предварително суми от държавния бюджет. Използват се и дарения и завещания на частни лица.

Отпускането на стипендии и помощи от правителството не е стихийен процес, продиктуван от емоционалния стремеж на младите българи да се образуват, или от временен конюнктурен интерес на управляващите, а добре осъзната и обмислена политика, която е свързана с обективната необходимост от специалисти за развитието на страната. Затова и на възпитаниците в чужбина се отпускат суми, но само на онези, които учат във висши или специални учебни заведения, а от учениците в България – само на нуждаещите се в специалните и средните учебни заведения.²⁴ Целта е завършващите горепосочените учебни заведения да намерят реализация в изграждащите се стопански и административни структури на нова България. Нещо повече, с член 5, буква “д” и чл. 27 издържащите се със стипендии и помощи български поданици са задължени след завършването си, ако бъдат призовани от правителството на държавна работа, според подготовката им да работят на определеното място, “толкова време, колкото е получавал стипендия”.²⁵ Онези младежи, които откажат, са задължени да върнат използваната от тях сума.

Усвояването на тази изключително ценна и необходима социална помощ за будните, но бедни български младежи правителството се разпорежда чрез закона да се осъществява при упражняване на строг контрол. Първо, определен е минимумът и максимумът на дадена стипендия, която е съобразена с вида на училището или висшето учебно заведение, в което се учи младежът, и с това дали то е в България или в чужбина.²⁶ Или видът и качеството на обучение се отразяват в големината на стипендията. Изборът на професията е съобразен и с обективните нужди на страната в развиващите се или очакващите да се умножават икономически структури и процеси.

Качествата на всеки кандидат – стипендиант се оценяват въз основа на наличното му образование, а в последствие и чрез перманентен контрол върху неговото поведение и трудът, който влага за своето обучение. При грубо нарушаване на определените от Закона изисквания помощта се прекратява. Така чрез отпусканата социална стипендия правителството налага и изисквания свързани с качеството и бъдещето на подготвящите се кадри.

Приетият Закон за стипендиите и временните помощи още с идването на власт на стамболовистите през 1887 год. дава тласък на интелектуалното развитие на българската нация. Той дава възможност само след няколко години да се приемат и закони за икономическото развитие на страната, които влизат в сила благодарение на изградените вече кадри в наши и чужди учебни заведения. Този закон показва още, че политиката на стамболовистите е насочена далеч в бъдещето. Създаването на кадри с европейско образование показва също, че правителството се стреми към изграждането на нова България като равностоен и уважаван партньор в европейското семейство на народите. Затова независимо, че след Сръбско-българската война и голямата политическа криза страната се намира в остър финансов недоимък, стамболовистите намират сили да прокарат и изпълняват впоследствие стриктно един социален закон, който е трябвало да даде много по-късно своите плодове. В политиката им обаче този закон е като жалон за правилно видяното бъдеще на страната. Още с първите стъпки на своето управление в областта на културата Ст. Стамболов и неговите съмишленици показват, че са привърженици на всеобщото образование и противници на всякакви ограничения относно развитието на просветното дело. Лично Стамболов е убеден, че просветеният народ ще бъде неговата опора и за националната му политика.²⁷ Затова през следващите години той последователно отстоява тази политическа линия. Това се потвърждава от речта му в Народното събрание, когато трябва да се очертават приоритетните насоки на българската политика. “На 3 200 000

жители ми се чини, че 7 гимназии не са твърде много, заявява Стамболов, защото желателно би било и тоя, който продава маслини, и тоя, който адвокатствува, да има едно средно образование... И колкото даваме възможност на народа да се учи, можем да се надяваме толкова повече, че тоя народ ще знае по-добре да разбира своите интереси, и ако продължаваме все така, аз съм уверен, че подир 20 години ние ще видим една България, която не ще можем да познаем”.²⁸

Това отношение на Ст. Стамболов към всеобщото образование впечатлява европейските просветни среди. Силно, но приятно изненадан от тази високо интелектуална и социална политика към “всеобщото образование” – само няколко години след освобождението на страната – остава през 1888 г. и големият белгийски учен проф. Емил дьо Лавеле.²⁹

Приетият Закон за стипендиите и помощите стимулира правителството да приеме и “Правилник за пансионите при държавните училища”.³⁰ Битовото осигуряване на учащата се младеж в страната е друга голяма социална придобивка. Необходимо било обаче да се установи ред, който да осигурява условия за ползотворна работа на обучаващите се младежи. Самоиздържащите се ученици само срещу една такса от 480 лв. годишно (40 лева на месец) имат осигурено спане, храна, дрехи, учебни помагала и др. Това е една солидна социална придобивка, която дава възможност за децата и на най-дребните производители да имат достъп до учебните заведения. За най-бедните обаче Правилникът осигурява издръжката и въз основа на отпусканя стипендия. С издадения “Правилник” се предвижда осигуряването на необходимите условия за работа и живот на учениците и в отделните частни пансиони.³¹ Прави впечатление, че добре разбраната от правителството необходимост от кадри за страната го кара да осигурява всички необходими финансови средства и да създава социални условия за тяхното изграждане. В тон с тази политическа линия е приетият в края на 1888 година Закон за пенсиите на учителите,³² с който социално се осигуряват техните старини. Този закон е и стимул за приемане на учителската професия от личности с изявени педагогически умения. Отношението на Стамболовото правителство към възпитанието и образованието на българската младеж показва, че това се приема като постоянна задача на кабинета.

Голямата потребност от създаването на учителски кадри за класните училища и гимназиите аргументира опитите за създаване на българско висше учебно заведение. Този въпрос за първи път е обсъждан в дома на Петко Каравелов в присъствието на Константин Иречек и съпругата на държавника Екатерина Каравелова.³³ Официално обаче за първи път идеята за откриване на висш педагогически курс е лансирана през 1884 г. в IV ОНС от Тодор Иванчов. През 1886-1887 г. той, като министър на просветата, отново поставя този въпрос. Тази идея обаче практически е реализирана от Георги Живков и Стефан Стамболов. Със започване на учебната 1888-1889 г. в столицата се открива Висш педагогически курс.³⁴ Министерството на народната просвета създава комисия за изработване на правила за действие на педагогическия курс. С решаващата роля на Иван Д. Шишманов през есента на 1888 г. са изработени “Временни правила” за уреждането на Висшия педагогически курс в София. В тази своего рода наредба се надхвърлят изискванията за педагогическите нужди, като се създават възможности за разширяване на научните знания до степен за възможна научна работа на най-амбициозните възпитаници.³⁵ Откриването на Висшия педагогически курс и изработването на “Временните правила” за неговата дейност са предпоставка и прелюдия към създаването на Висше училище. Към тази цел последователно се стреми и правителството на Стефан Стамболов. В това отношение то е стимулирано и от скъпо струващата издръжка на младежите, които учат в чужди учебни заведения, и от все повече увеличаващите се нужди от високообразовани специалисти за всички клонове на управлението. В чужбина трябвало да се изучават само онези специалности, които ще отсъстват у нас.³⁶ Ето защо няколко месеца след откриването на педагогическия курс и

изработването на правилата за неговата дейност правителството внася в Народното събрание законопроект за откриване на висше училище в София. В доклада до Народното събрание е определена и неговата цел. То трябвало “да дава по-високо образование по всички клонове на науката”.³⁷ Законът е приет на 8 декември 1888 г. и е публикуван в Държавен вестник на 5 януари 1889 г.³⁸ Единодушно гласувания закон впоследствие е трябвало да получи и защита в печата от онези политически среди, които поради ограничените финансови възможности на страната се противопоставят на неговото реализиране.³⁹ Този закон получава и необходимата финансова защита чрез отпускане от Народното събрание по законодателен път на допълнителен кредит от 80 000 лв. на Министерството на просвещението за финансовата 1889 г.⁴⁰

Изработените от Министерството на просвещението и утвърдени с “Приказ” от министъра на същото министерство – Георги Живков, “Временни правила” за Висшия педагогически курс и приетия Закон за отваряне на висше училище в София имат и социална позиция. Според Правилата за Висшия педагогически курс от “училищна такса се освобождават бедните ученици и стипендиантите”.⁴¹ Подобна е застъпената социална позиция и в Закона за висшето училище. Тук също “бедните ученици” се освобождават от всякакви такси, но това става с решение на “Съвета на преподавателите”, който се ръководи от Ректора.⁴² С тази си позиция правителството на Ст. Стамболов оставя отворена образователната врата за всички прослойки на българското население. Премахната е невъзможната за преодоляване финансова преграда. Така се осигуряват условия за всички български граждани, имащи желание и способности да повишават своето образование.

На 15 октомври 1888 г. се открива Втората редовна сесия на V ОНС. Открива се от все още непризнатия в чужбина български княз Фердинанд. В заключителната част на тронната си реч той съобщава готовите законопроекти, които правителството ще внесе в камарата за обсъждане. Князът пожелава ползотворна работа “за доброто и величието на България” и открива Втората редовна сесия на V ОНС.⁴³

Един от първите приети в тази сесия закони е Законът за адвокатите.⁴⁴ Основната цел на закона е да се осигури строго регламентирана правна защита на населението. Умело е вградена от законодателя и необходимата социална нишка. На първо място, законът предпазва населението от самопровъзгласили се правни защитници, тъй като най-прецизно определя лицата, имащи право на адвокатска професия. А във втората му част законодателите третират финансовите пътища на делата. В центъра на закона е поставено финансовото обезпечаване на видовете адвокатски защиты. Наред с това на лицето, което се съди, са определени справедливи адвокатски такси. Ограничават се възможностите на защитата свободно да определя своето възнаграждение. А що се отнася до най-бедните граждани, които не могат поради липса на финансови средства да си осигурят защита, законът задължава председателя на съда при получена молба от такъв гражданин и “след като се удостовери, че се ползува с право на бедност, назначава му адвокатин безплатно”.⁴⁵

Приетият Закон за адвокатите е важен градивен елемент в българската съдебна система. С него се обезсилват всички действащи до приемането му закони и разпореждания, които му противоречат. Отменят се и Временните съдебни правила за устройството на съдебната система.⁴⁶ С това се разчиства пътя на съдебните административни власти да приложат новия закон с пълната му сила, като осигурят на гражданите една справедлива и финансово поносима адвокатска защита.

В годините на управлението на Ст. Стамболов социалната защита на населението придобива и ново направление. Израз на такава защита е протекцията, която получават група производители с приемането на някои специфични закони. Такъв е Закона за бубеното семе.⁴⁷ С него се задължават Държавното практическо земеделческо училище и Образцовият чифлик в с. Садово, Пловдивско, да започнат производството на “бубено семе

по Пасторовата метода”.⁴⁸ Всички необходими условия и средства за това Законът задължава да се осигурят от Министерство на финансите. Те трябвало да бъдат такива, че да осигурят “нужното за населението в Б-я” бубено семе.⁴⁹ Докато обаче създаденото отделение в горепосочените институции започне да удовлетворява нуждите на населението от бубено семе “финансовото министерство се задължава да купува такова семе (произведено по Пасторовата метода) от странство и с най-вигодни цени, и да го продава на населението без печалба”.⁵⁰ В същото време, за да се избегнат възможните спекулации с внос, производство и търговия с бубено семе закона забранява на когото и да е да се занимава с такава дейност.⁵¹ С всички тези и някои други разпореждания законодателят осигурява значителна социално-финансова защита на една голяма група от българските производители. Предпазва ги от всички възможни спекулации в това направление и практически съдейства за развитието на едно производство със социална значимост за много региони в страната.

Едни от най-важните защитни структури за съществуването на обществения организъм на една държава е изграждането на обръчи от санитарни кордони. Колкото повече се развива едно общество, толкова повече нарастват и възможностите за разпространяване на най-разнообразни негативи, които се явяват и като продукт на човешкия прогрес. Затова и ускореното развитие на страната при управлението на Стамболовото правителство налага изграждането на една всеобхватна санитарна защита. Тя е трябвало да осигурява грижата на държавните централни и местни структури на властта, на обществените и частни организации и пр. за изграждане на предпазни оздравителни заведения за човешкия фактор. Разбира се, предпазните мерки, свързани с грижата за здравето на всички граждани на страната, включва и мероприятия, които обхващат и икономическите структури - селско стопанство, промишленост, търговия и т.н. Изпълнението на тази изключително социална по своята същност задача обаче е можело да се осъществи само въз основа на закон, който да регламентира и задължава изграждането на мрежа от санитарни здравни структури, обхващащи целия обществен и икономически организъм на държавата. От такъв характер е изработения от правителството и приет на 29 ноември 1888 г. от Народното събрание Санитарен закон.⁵²

В първата, основна част на санитарния закон, е регламентирана организацията на гражданската санитарна мрежа. Определени са със Закона и правата и задълженията на отделните санитарни управления. С изпълнението на общите административни санитарни мерки е натоварено Министерството на вътрешните дела. Санитарните мероприятия по места се ръководят от окръжните управления и постоянните комисии на окръзите, от околийските управления и кметствата на общините. Прави впечатление, че законодателите не създават нови управленски структури, а използват изградената класическа държавна управленска пирамида. Така гражданите данъкоплатци се предпазват от допълнително финансово натоварване. Подобен принцип е използван и при определяне на специалните санитарни управления, тъй като според закона такива са: съществуващите болнични и карантинни управления, заведенията на минералните води и “всички санитарни учреждения, поддържани с частни средства”.⁵³ Що се отнася до санитарните органи към всяко санитарно управление, това също са лица, които вече заемат щатни длъжности в държавните, общинските или други структури на управление. Така например санитарни органи при Министерството на вътрешните дела са “Директорът и Върховний Медицински Съвет”⁵⁴; при окръжните управления и техните постоянно действащи комисии санитарни органи са окръжният и ветеринарният лекари и хигиенният съвет на окръга; при околийските управления са лекарят и ветеринарът на околията; при общинските управления също са “лекарят и ветеринарите, които се намират в служба на общината, а за селските общини, които нямат лекари, платени от общинската каса, околийските лекари”.⁵⁵

А що се отнася до специалните санитарни учреждения, като изпълнителни органи са привлечени лекарите на болниците, на заведенията от минералните води, карантинните лекари и ветеринари.⁵⁶

При определяне на правата и задълженията на санитарните власти в дванадесет от членовете на първата част от Закона е залегнала неговата същинска социална принадлежност. На изпълнителя на общите санитарни мерки за страната – министърът на вътрешните дела, е възложено да наблюдава и контролира дейността на всички санитарни служби, свързана с хигиената и благосъстоянието на населението. Негова грижа (или чрез своя заместник-директор) е да контролира медицинското управление и да взема бързи мерки против разпространението на заразни болести по хората или по добитъка. Негово задължение е: при нужда да въвежда специални карантинни мерки против епидемиите, които се появяват в страната; да инспектира и контролира състоянието на хигиената в обществените и частните заведения като болници, училища, затвори и др.; да разрешава “устройството на частни и разни санитарни заведения”; да се грижи “за правилното изпълнение на всички санитарни закони, правилници, наставления, мерки и пр.”⁵⁷ Подобни са правата и задълженията на местните санитарни власти, които изпълняват санитарни мероприятия, ръководени от правилниците или по специалните наставления, получавани от Министерството на вътрешните дела. Те наблюдават, инспектират и контролират дейността на: местните санитарни служби; на държавните, окръжните, общинските и частните санитарни заведения; контролират продажбата на отровни вещества; разрешават строителството на индустриални заведения, които могат да бъдат вредни за здравето на хората, а впоследствие наблюдават хигиенните условия в тях; следят за хигиенните условия в училищата, пансионите, хотелите, гостилниците, баните, касапниците и др. Нещо повече, местните санитарни власти се задължават да изпълняват и предписаните от санитарните органи мерки против епидемиите и заразните болести по хората и добитъка. Те са задължени да осигуряват предоставянето на помощи при нещастия, които застрашават живота на гражданите; да полагат грижи “щото всички болни да намират лесно медицинска помощ, а пък бедните да бъдат лекувани безплатно”⁵⁸. Местните власти и санитарни органи осъществяват и още много други дейности, изпълнени с хуманно и социално съдържание.

По силата на Санитарния закон създаденият от него Върховен медицински Съвет е “най-висшето съвещателно санитарно тяло по всички санитарни въпроси в държавата”.⁵⁹ Той се явява институцията, на която се възлага разрешаването и изработването на всички документи, мероприятия, актуални административни или други проблеми, имащи санитарен или медицински характер.

Останалите членове от първата част на Закона (от VII до XIV) се разпореждат относно социалната дейност на окръжните, околийските и общинските лекари, на окръжните хигиенни съвети, на ветеринарните лекари, на волно практикуващите лекари и на онези, които са на държавна или общинска служба. Всички те се задължават да оказват помощ на всеки гражданин, който я поиска, особено по време на епидемични кризи или във военно време. И сега обаче лекарите нямат право да получават парично възнаграждение за лекуван пациент, “ако той е записан в списъкът на бедните в общината”.⁶⁰ С всички по-горе изброени социални задължения на лекарите са обвързани и техните спомагателни органи, каквито се явяват фелдшерите или бабите (акушерки), имащи съответните свидетелства или други разрешителни документи за такава дейност.⁶¹

Втората и третата част от закона регламентират структурите и състава на всички видове болнични заведения, на медицински колегии, аптеки и др. Тук законодателите също са се погрижили да отстояват социалната защита на обществото при разрешаването на различните видове дейности на санитарните, болничните и други медицински заведения и длъжностни медицински кадри.

Законът предвижда и наказания, съобразени със степента на неговото нарушаване. С него се отменят и всички закони, правила и правилници по санитарната част, които влизат в противоречие с него.⁶²

През следващата 1889 година са изработени и утвърдени от княз Фердинанд, по предложение на министъра на вътрешните дела Ст. Стамболов, всички видове правилници, регламентиращи дейността на медицинските структури, определени от Санитарния закон.⁶³ В тях се конкретизират и задължителните видове дейности на санитарните институции, осигуряващи социалната защита на всички български граждани.

През декември 1892 г. е приет Закон за допълнение и изменение на някои членове от Санитарния закон. Направени са промени в смисъл на “допълнения и изменения” относно дейностите на съществуващата медицинска структура на управление и персонално относно отговорностите на отделните изпълнители.⁶⁴ От важна социална значимост е наложената със закона персонална отговорност на “лекаря-управител” “за недоброто хранене на болните”, приети за по-дълго лечение. С чл. 111 и 136 от този “закон-допълнение” на лекарите-управители на болничните заведения се възлага да носят отговорност за “домакинската и разпоредителната част”, да упражняват “висшия надзор на санитарната служба в болниците” и особено “продоволствената част”, от която зависи доброто хранене на болните граждани.⁶⁵

С тези изменения законодателите централизират управлението в болничните заведения, но в същото време налагат и персонална отговорност с много голяма социална значимост. Това в крайна сметка подобрява здравното обслужване на гражданите в болничните заведения, което по същество е част от изграждащата се с цялото законодателство социална осигуреност и защита на българското население.

През октомври 1889 г. започва работа Третата редовна сесия на V ОНС. Още в тронното слово на Фердинанд при откриването ѝ са залегнали за приемане група от амбициозни законопроекти, изработени от правителството на стамболовистите. Това са проектозаконите за полицията, за наследството, за настояничеството, проект за нов избиращелен закон, за военната служба, за военно-съдебен закон и законопроект за пощите и телеграфите. Всички тези законопроекти имат своята обществена и социална значимост. Оценявайки тяхната полезност, Фердинанд препоръчва на народните представители да обсъждат с нужното внимание тези и другите законопроекти, които правителството подготвя за внасяне в камарата.⁶⁶

От есента на 1889 г. започва и нов етап от управлението на Стамболовото правителство. До 1892 г. са най-силните години от неговото управление. Това е време, когато се създава и изгражда народно-либералната (стамболовистка) партия. Тя влива нова енергия и сигурност в управлението на Стамболовото правителство. В резултат на всичко това се създават и благоприятни условия за изработването и приемането на закони, които трасират пътищата за ускорено капиталистическо развитие. То е съпътствано и с осъществяване на законодателната социална връзка между държавните институции и българското общество.

Един от тези значими проекти е Закон за полицията. Крайно време било институцията, която е призвана “да бди за изпълнението на законите” и осигурява редът и спокойствието на гражданите⁶⁷, да получи правна защита относно своите управленски структури и работни действия. Приетият на 6 ноември 1889 г. от V ОНС Закон за полицията със своите обширни глави и членове отстоява правото на съществуване на полицейската институция в изграждащата се Трета българска държава.⁶⁸ На тази институция законодателите възлагат опазването и осигуряването на условия за работа на цялостната вътрешна мрежа от обществени, държавни, частни и пр. структури в страната. В голямата си част регламентираните от този закон действия на полицията са насочени към гражданското

общество и имат изцяло социален характер. Това е продиктувано и от факта, че тази институция е подчинена на висши граждански власти: за страната – на министъра на вътрешните дела, в окръжията – на окръжните управители; а в околиците – на околийския началник.⁶⁹ Обществената и социалната дейност на полицейската институция законодателите отреждат в поставените ѝ задачи: да “пази общественото спокойствие, благочиние и ред” в селищата на страната, като в случай на нужда да взема “особени мерки за запазване безопасността на едно село, една къща, или едно лице”.⁷⁰ Наред с тези както обществени, така и полицейски функции, законодателите се разпореждат за извършване от полицейските служители и на по-специфични социални дейности, които са свързани със санитарни функции. Така например, според глава 2, чл. 8, 9, 10, 30, 31 и др., полицията се задължава да се грижи за чистотата в градовете и селата; да следи да не се строят сгради в селищата без разрешение на компетентните общински органи, защото могат да крият опасности за обществото; да “наглежда за чистотата в хановите, гостилниците, кафенетата, кръчмите, бакалниците, месарниците, зарзаватчийниците, кожарниците, фабриките, съгласно медицинските правила за опазване общественото здраве”;⁷¹ да не допуска да се продават развалени и вредни неща; да следи и предотвратява продажбата по “дюкяните на забранени отровни вещества”;⁷² по време на “епидемия и мор полицията помага на лекарите и фелдшерите, за да се изпълняват всички санитарни и ветеринарни предпазителни мерки”;⁷³ и т.н. Законодателите отреждат и друга социална функция на полицията, като я задължават да бъде “санитар” в друг обществен сектор, а именно: да наблюдава поведението на бездомниците, просяците и всички подозрителни хора, които могат да нанесат обществени вреди; да изпраща в болниците или в специалните заведения лудите, ако някои от близките им не се погрижи за това; “да завежда в къщи или, ако не са известни, в полицията пияните, намерени на улиците”; да бди за отстраняването на кучетата и други животни, които са опасни за хората; и др.⁷⁴

Погледнат през призмата на социалната значимост Законът за полицията има и друга страна от такъв характер. За полицейските служители законодателите създават и своего рода социален бумеранг. Т.е. законът с някои от своите раздели и членове отрежда социална подкрепа и за неговите изпълнители – полицаите от всички категории. В това отношение те имат право да се лекуват в болниците за сметка на държавата, ползват 1 месец годишен платен отпуск и до 2 месеца отпуск по болест. Полицейски стражар, който по време на изпълнение на служебните си задължения бъде ранен или се разболее и стане неспособен за работа, “ползва се с инвалидно съдържание”. Същото право имат и семействата на убитите или умрели “във време на службата стражари”.⁷⁵ Особено ценна социална придобивка за полицейските стражари е правото им на пенсия след определен срок на прослужено време. За 20-годишна служба те имат право да се пенсионират пожизнено, с възнаграждение “в размер на 2/3 от заплатата”, а след 30-годишна служба размерът на пожизнената пенсия възлиза на цялата заплата.⁷⁶

Социалните придобивки за полицейските стражари, отредени им от законодателите, имат голямо значение за изграждането на една силна и от морална гледна точка здрава полицейска институция. С тези и всички други социални елементи, които са централната нишка, преминаваща през целия закон, се създават условия за развитието на една демократична полицейска институция като един от стълбовете на българската държавност. Може още да се допълни, че и със заложените в текстовете на закона социални принципи за организация, отговорност, функции и права на полицейските служители тяхната институция, както пише и Ст. Симеонов, се ориентира към европейските модели на развитие.⁷⁷ Още повече, че тъкмо през 1889 г. в Париж отново се възражда идеята за провеждане на конгреси по социалния въпрос. За първи път този въпрос се обсъжда на международния форум (конгрес) в Брюксел през далечната 1856 г.⁷⁸

На 16 декември 1889 г. V ОНС приема и един по-специфичен Закон за полицията на железните пътища в България.⁷⁹ В главите от I до V най-прецизно и професионално са разработени всички правила, които трябва да се спазват от работниците и служителите по Българските държавни железници. Контролът върху изработените нормативни актове се възлага с глава VI на така наречените “агенти по полицията на железните пътища”.⁸⁰ Това са всъщност чиновници и служители, заемащи отговорни постове в административните и професионално-техническите структури по железниците. На тях се възлага да контролират спазването и изпълнението на всички предписани от закона мероприятия. Със стриктното изпълнение на възложените им задачи “ж. п. полицаите” осигуряват и социалната защита на гражданите, пътуващи във влаковете, на живеещите в близост до ж.п. гарите, на пътуващи по пътища, които пресичат ж.п. линиите, и т.н. Множеството задължения, с които от Закона са натоварени чиновниците и служителите по железопътните пътища, определени и като “агенти по полицията” ги прави не по-малко отговорни от полицаите-жандармеристи, когато става въпрос за спокойствието и живота на всички граждани на страната. За това и при оценката на Закона за полицията на железните пътища, преминаваща през призмата на социалната значимост, трябва да се отдаде признателност към ръководството на Държавните железници, изработили този закон, тъй-като и тук на преден план, макар и “зад кадър”, изпъква тяхната хуманна гражданска позиция.

Подобен стил на обществена защита има и приетият на 27 ноември 1889 г. Закон за издирване старини и за спомагане на научни и книжовни предприятия.⁸¹ Основната цел на законодателите е да осигурят на цялото общество да се ползва и гордее с историческото наследство на своя народ. Но ако издирването на тези богатства крие опасност за живота на съвременните граждани на страната, с чл. 13 и 14 от Закона се забраняват разкопките на места, където “могат да се причинят пакости на публиката, като водопроводи, общи пътища и тем подобни”.⁸² Така и в този изцяло хуманен закон правителството, изработило проекта, не пропуска да осигури социалната защита на своите поданици от евентуални опасности, които биха засегнали бита или живота им при теренни проучвания в населените места.⁸³

Предстоящите през 1890 г. избори за VI ОНС карат правителството да подготви нов избирателен закон. Той е трябвало да отговори на променените държавни, обществени и пр. структури в страната след Съединението и да запълни все още съществуващите празноти в стария избирателен закон от 1883 г., въпреки извършените му промени през 1887, 1888 и 1889 г. Този закон трябвало да отговори на възприетата политическа линия – със законодателството да се осигурява и социална защита на населението, независимо към какви сфери е обърнато лицето на закона.

Друг вид на обществена защита обаче осигурява приетият на 28 ноември 1889 г. Избирателен закон.⁸⁴ С част II, чл. 14 “Избиратели” и част III чл. 16, параграф 1 “Избираеми” законът се разпорежда да отпаднат от участие в изборите като избиратели или избираеми попадналите под ударите на наказателните закони граждани.⁸⁵ Такива са: лишените по съдебен път от политически и граждански права – през целия период, определен от съдебните институции; лицата, които без разрешение на българското правителство са постъпили “на служба в друга държава”; “злонамерените фалити – до възстановяване на частта им”; намиращите се лица “под съдебно запрещение”; осъдените да излежават присъди над 3 месеца за кражби, мошеничество, за злоупотребено доверие, за търговски измами, “за присвояване на държавни или обществени пари и имоти”, за подправка на документи, “за взятничество (рушвет)”, за изнасилване, “за клетвопрестъпление и лъжесвидетелство”; задържаните в затвора за предварително следствие по извършено престъпление “или по присъда до освобождаването им”; “съдържателите на проститутски домове и просящите”.⁸⁶ Прави впечатление, че лишени от избирателни права са не само извършилите престъпления лица, които лесно могат да бъдат

манипулирани от управляващите или опозицията в ущърб на гражданското общество, но и лица занимаващи се с нравствено неморални и унизителни дейности, каквито са съдържателите на публични домове и просяците.

Отнетите с избирателния закон граждански права на посочените по-горе лица имат и своето възпитателно въздействие върху потърпевшите и най-вече върху поддаващите се на подобни деяния граждани с амбиция да участват активно в обществено-политическия живот на страната.

Със своите забрани срещу рушителите на правовия ред в държавата и към лица, осъществяващи дейности противни на бита, нравите и обичаите на българите, избирателният закон също е отражение на водената от правителството на стамболовистите последователна социална политика.

През ноември 1893 г. VII-то ОНС извършва промени в чл. 2, 3, 5 и 70 от Избирателния закон. Тези изменения обаче нямат съществено социално значение. Малко след това, на 10 декември 1893 г., в VII-то ОНС, без особени разисквания, се приема нов Избирателен закон.⁸⁷ С него детайлно се застъпват методите, принципите и начинът за провеждане на законодателните избори. И с този закон народолибералите запазват издигнатите нравствени бариери в стария, с които се отстояват социалните интереси на българското общество. И сега обаче на административните власти са отредени големи полномощия и задължения, а това създава условия за оказване на влияние върху избирателите в полза на управляващата политическа сила.

Исклучително динамична става дейността на народните представители към самия край на третата редовна сесия, последна за мандата на V ОНС. Особено бързо се приемат – почти без дискусии, група от закони, чиято същност може да се определи като социална. Това са: Законът за настойничеството (приет на 13 ноември 1889 г.); Законът за припознаването на незаконно родените деца за узаконението им и за усыновяването (приет на 13 декември 1889 г.); Законът за наследството (приет на 15 декември 1889 г.); и Законът за пенсиите и временните помощи на свещениците (приет на 16 декември 1889 г.).⁸⁸

Внасянето на Закона за настойничеството в Народното събрание е направено с аргументиран доклад за неговата необходимост от министъра на правосъдието Димитър Тончев. Този закон, заявява министър Тончев, трябва да замести изработения от министерството на правосъдието през 1881 г. Закон за настойничеството, който на 12 октомври с.г. по установения тогава ред е утвърден от Княза. Върховният касационен съд обаче, през септември 1886 г., се произнася, че този закон не е утвърден от компетентната законодателна власт и не може да има силата на закон.⁸⁹ Приемането на нов закон се налагало и от факта, че старият, който заместил отоманския граждански законник, също се оказал непълен и твърде бързо загубил актуалността си.

Внесеният проектозакон е допълван и преработван няколко пъти, съгласуван е, заявява министър Тончев, и с “нашите съдии, адвокати и вещи по предмета лица”.⁹⁰

Изготвеният и обсъден на високо професионално равнище и дълго подготвян проектозакон за настойничеството е оценен по достойнство от народните представители и е приет на 13 ноември 1889 г.⁹¹ С този закон се решава важен социален въпрос. Той осигурява законно настойничество на малолетни граждани, преживели своите родители. Най-напред това са бабите и дядовците на преживяните родители, при липса на конкретно завещание. Ако има обаче посочен настойник в завещание на преживял родител, той не подлежи на обсъждане. Въпреки това държавата упражнява контрол, чрез мировите съдии върху настойничеството.

В текстовете на закона получават отговор всички възможни варианти, които съществуват за даване на настойничество при преживени родители или родител.⁹² В тази насока законодателите разработват разпоредби, които осигуряват социалната защита на изпадналите в беда малолетни български граждани.

Законът за припознаването на незаконно родените деца за узаконението им и за усыновяването⁹³ е от подобен характер. Неговата цел е също както на закона за настояничеството държавата да се разпорежи за съдбата на малолетни граждани, оказали се още с рождението си в особено положение. И тук законодателят създава множество решения с оглед да се отговори адекватно и на най-специфичните условия, в които може да се окаже едно незаконно родено дете. Всяка една от законовите разпоредби води до осигуряване на малолетния гражданин на социален статус, с който да бъде приет от обществото.

Друг важен въпрос, който дълго време остава цялостно неразрешен по законов ред, е проблемът за наследството. Той е част от големия социален въпрос, отнасящ се до личните и имуществените права на гражданите. Наредбите по наследството имат за цел да се разпоредят относно определяне имущественото положение на починалите граждани. След Освобождението този въпрос в Княжеството се разрешава според действащия Отомански граждански законник. Тук обаче се срещат само някои постановления, които се отнасят до наследството. Те са свързани с наследяването на така наречените правителствени или мирийски земи. Що се отнася до наследяването на “стопанските земи и на движимите имущества, той не съдържа никакви наредби”.⁹⁴ Редът и правилата за наследяване на тези земи и имущества при турците са залегнали в техния свещен закон – Шерията. Липсата на пълнота по този въпрос в Отоманския граждански законник и чуждите за българския народ възгледи, залегнали в Шерията, позволяват на нашите съдилища да разрешават наследствените проблеми най-разнообразно – някои по турския наследствен закон, други според българските народни обичаи, трети по френския кодекс⁹⁵ и т.н. Тази разнообразна практика, прилагана в съдилищата по наследствените дела, допускала несправедливости и създавала социални напрежения. Това налагало да се преработи действащият в Княжеството закон за наследството, заявява в доклада си до народните представители правосъдния министър Д. Тончев, и да се изработи един общ закон, който да осигурява разрешаването на всички наследствени проблеми.⁹⁶

Чувствайки нуждата от пълен и цялостен закон по наследството, Министерството на правосъдието още през януари 1885 г. внася в IV-то ОНС един законопроект за наследството. По различни причини обаче той не е приет окончателно. Три години по-късно, във Втората редовна сесия на V-то ОНС, е внесен нов законопроект. Той е върнат в съдебната комисия за разглеждане и поради липса на време или осъзнаване, че е непълен, също остава неприет.

Крещящата нужда от такъв закон кара Министерството на правосъдието да продължи подготвянето на един пълен и професионално разработен законопроект. В резултат на това в Третата редовна сесия на V-то ОНС се внася разработен с помощта на 12 членна комисия от висшите държавни магистрати нов законопроект за наследството. За основа на този законопроект са използвани френският и италианският граждански кодекси от 1865 г., “които не само по наследството, но и по цялото гражданско право са ядката на всичко онова, което както теорията, тъй и практиката са намерили за най-рационално и справедливо да се прилага при разрешаването личните и имущественни права на гражданите”.⁹⁷ Разбира се, използването на тези източници е избирателно. Взето е онова, което е можело да се приспособи към българския “народен бит и на днешните нужди на страната ни”.⁹⁸ В стремежа си да уеднаквява принципно българския закон за наследството със съвременното западноевропейско законодателство изготвилите проектозакона го съобразяват и с “началата, които... служат за основа на новите Европейски Законодателства по наследството”, а именно “кръвното родство и предполагащата воля на починалия”.⁹⁹

Законът за наследството, както и предходните два закона, които разглеждахме, имат за цел държавата да се разпорежи за справедливото разрешаване на този важен социален въпрос, с който рано или късно се сблъскват почти всички граждани на страната.

На 13 ноември 1889 г. Народното събрание приема Закона за наследството. С многобройните си разпоредби (345) законът е опит за най-пълно разработване и даване на “правен отговор” на всички възможни наследствени проблеми за разрешаване, особено за тези, по които липсва направено завещание.¹⁰⁰

Със Закона за наследството се цели да се избегнат максимално острите социални проблеми, които възникват периодически в семействата, родовете, селищата и т.н. В преобладаващата си част този закон се отразява върху икономическото състояние на всеки гражданин. От неговите справедливи казуси в голяма степен зависи и запазването на социалния мир във всички народностни и обществени структури. С този закон се осигурява “благоприятна почва” за успешното свързване на всеки български гражданин с природните и националните богатства на страната. Той е един от тези субективни фактори, които осигуряват коренната система на българското родолюбие и правят така, че всеки български гражданин да чувства земята, която обработва, и страната, в която живее, като своя “неприкосновена собственост”. Затова и когато той бъде призван да я защитава от враговете ѝ, не бяга, а бърза да се влее в редиците на нейните защитници.

Един от последните приети закони от V-то ОНС, който изцяло е посветен на разрешаването на съществен социален проблем на лицата от една важна духовна структура в българското общество е **Законът за пенсиите и временните помощи на свещениците**. В закона, приет на 16 декември 1889 г., най-прецизно са регламентирани видовете пенсии и помощи за свещениците и дяконите. Те са съобразени с прослуженото време и здравословното им състояние. Невъзможността на някои от свещениците или дяконите да продължат свещеническата си служба поради “болест или немощ”, или когато такъв “пострада при изпълнение на свещеническите си обязанности и стане неспособен за служене”, също получава помощ (ако е служил по-малко от 5 години – определя се от Министерския съвет) или намалена пенсия (с 2 ½ процента за всяка недослужена година, от изискваните 30 години за пълна пенсия).¹⁰¹

Социалната политика на законодателите в този случай се обръща с лице и към семействата на починали свещеници или дякони. Вдовиците също имат право на пенсия – половината, ако нямат деца или ако са момчета, навършили 21 години, а момчетата са задомени. Цялата пенсия се получава, ако децата са под 21 годишна възраст. Пенсията може да се получава и от децата, ако те останат сираци – без баща и майка, за мъжките деца до навършване на 21 години, а за женските, докато се задомят. В случай обаче, че осиротелите деца или някое от тях заболее от болест, която не му позволява да се прехранва чрез трудова дейност, пенсията на бащата се получава до живот.¹⁰²

За справедливото прилагане на тази социална придобивка за свещениците и дяконите и техните семейства законодателите въвеждат предпазни клаузи и предвиждат да се изработи “особен правилник” за начина на изплащане на пенсиите и временните помощи.¹⁰³

С приемането на Закона за пенсиите и временните помощи на свещениците завършва и един цикъл от социалната политика на българските правителства. Оттук нататък всички служители в държавата – административни, военни, стопански или духовни, имат осигурено бъдеще до края на своя живот. Това е и стимул за отговорно изпълнение на служебните им задължения, което пък, от своя страна, осигурява благоприятни условия за развиващите се икономически, политически и културни процеси в Княжеството.

Като резултат от развиващите се процеси в страната особено бързо се развиват структурите на българската армия. Силен тласък на професионалната подготовка на тази институция последва след големите успехи в Сръбско-българската война от 1885 г.

Нараства международният авторитет и престиж на българската войска. Поради всичко това, действащият от 1880 г. Закон за взимане новобранци в българската войска се оказва твърде остарял. Той не отговаря на напредъка в развитието на страната и на войската от края на 80-те години на XIX век. Всички опити за изменение и допълнение или за реформиране на закона, както и приетите нови документи относно отбраната и българската войска и др. впоследствие, също се оказват недостатъчни, за да отговорят на изискванията за нейното модернизиране.¹⁰⁴

В редовете на българската войска през втората половина на 80-те години на XIX век навлизат млади офицери, завършили военни академии в Русия, Германия, Австро-Унгария и някои други страни. Те, заедно със завършилите българските военни училища и преминали през “школата” на войната млади военначалници, подпомагат ръководствата на всички висши структури на българската войска да се изработи един пълен и отговарящ на съвременните изисквания Закон за носение тегобите на военната служба. Законът е приет от V-то ОНС на 7 декември 1889 г.¹⁰⁵ В него подробно, задълбочено и прецизно в пет раздела със 116 параграфа се разработват всички необходими правила за “носение тегобите на военната служба”. Тук отново, както при първия закон, съществува социален раздел, който е озаглавен: “За изключенията, облекченията и отсрочванията по носението тегобите на военната служба”.¹⁰⁶ В тази част от закона са включени всички социално решени проблеми на отделните български граждани или семейства, застъпени в закона от 1880 г. Наред с това обаче, за да отговори новият закон на съвременните изисквания на гражданското общество, законодателите разширяват социалните елементи в тази му част. В това отношение е взето решение да бъдат временно (за 1 година) освободени от служба “лица недорасли или достатъчно неразвити или страдащи от болести, които недозволяват да се освободят съвсем от службата, също и ония, които не са се оправили от скромното си боледуване”.¹⁰⁷ Това е един хуманен жест от страна на законодателите и грижа за здравословното състояние на българската войска.

Изключително важна социална стъпка е решението на законодателите да бъдат освобождавани временно от служба младежите, които се обучават в средни, специални и висши учебни заведения в страната или в чужбина, докато завършат “учебният си курс”. След завършване на образованието си обаче, “те са длъжни да се явят при първия набор” и изпълнят военния си дълг по установения от закона ред. Други социални облекчения, които законодателят въвежда, са решенията: учениците над 5-ти клас от средните учебни заведения и студентите от висшите училища да могат да използват летните ваканции и постъпват във войската, като отслужват не по-малко от 2 месеца на година, които впоследствие се приспадат от определения срок на военната им служба; учителите, които работят в признати училища в страната и имат висше образование, могат да отслужват задължителния срок на военната си служба перманентно, по 2 месеца през лятната ваканция, докато отслужат предвидените в закона 6 месеца (параграф 36); За получените “средно учебно образование, или специално, което съответствува на средното”, срокът на службата е 1 година.¹⁰⁸

Въведените допълнителни социални елементи към новия Закон за военната служба са не само хуманни, но те отговарят и на обективното развитие на страната след Съединението до края на XIX век. Необходимостта от подготвени кадри със средно и висше образование налага правителството да вземе законодателното решение да се съкрати срокът за военното им обучение, като се осигурява и възможност за паралелно отбиване на военната служба в удобните за тях летни месеци. Въвеждането на тези социални облекчения във военния закон на Княжеството дава основание да се направи и изводът, че управляващите страната министри и депутати синхронизират законодателното дело в името на една обща цел – всестранно развитие на държавата.

Неприятно впечатление прави част от текста на определената клетва за войниците, приложена към закона.¹⁰⁹ Възлагането на войниците “в мирно време” с риск на живота си да отстояват “реда и законите в страната”¹¹⁰ е една полицейска функция. Тази дейност от други закони се възлага да се осъществява от полицията и жандармерията. Въвличането на войската за разрешаване на вътрешни социални противоречия е силен аргумент за направената от историческата наука политическа характеристика на Стамболовото управление.

През декември 1891 г. в VI-то ОНС се приемат още два военни закона. Това са Закон за устройството на въоръжените сили на Българското Княжество¹¹¹ и Закон за снабдяване войската с предмети за въоръжение, облекло, храна и разни други потребности¹¹². От особено значение за изграждането на българската армия е законът, определящ всички структурни звена (отдолу до горе) и техния състав. В този закон, още в първия раздел “Общи положения”, законодателите се разпореждат с човешкия фактор в българската войска. И тук, както в предходните два закона¹¹³, народните представители отново застъпват, още по аргументирано и убедително, поредицата от социални решения, с които се отзовават на нуждите на всяко българско семейство, на отделните граждани и на необходимостта от специалисти за нуждите на държавата.

Необходимата законодателна уредба за българската войска добива завършен вид с приетия, посочен по-горе, следващ закон. В него законодателите отстояват с предимство и радикално социално-икономическите интереси на българските производители в отраслите, от които българската войска се задоволява.

Една от големите национални социални придобивки е изградената към края на 80-те години на XIX в. в почти всички населени места пощенска и телеграфна система. Нейното съществуване и дейност трябвало да бъдат защитени с един пълен и всеобхватен закон. Това се осъществява от народните избраници в V-то ОНС. На 29 ноември 1889 г. те приемат Закона за пощите и телеграфите.¹¹⁴ В него строго се регламентира структурата на системата и нейното управление. Законът определя всички права и задължения на чиновниците, работещи по тази структура. В същото време чрез закона е осигурена всестранно необходимата защита на онази категория служители, чиято дейност е свързана с непосредствения контакт с гражданите, които се ползват от пощенските и телеграфни услуги. Разбира се, защитени са и гражданите, ползващи се от услугите на системата, като се предвиждат наказания и за най-малкото нарушение от страна на служителите в българските пощи. Като гарант за приложението на закона се приема държавата, тъй като монополист на “почтенската и телеграфна служба в България е ... правителството”.¹¹⁵

Основите на изграждане на пощенската и телеграфната система се полагат още от Временното руско управление.¹¹⁶ Особено внимание на това дело Временното руско управление отделя през последния етап от дейността на русите по изграждане структурите на Третата българска държава. Тогава се организира и обучение на българи за служители в пощенско-телеграфните учреждения. Откриват се и нови пощенски отделения по цялата страна.¹¹⁷ Във връзка с това голямо значение имат утвърдените “Временных Правил почтовой связи в Болгарии”. Създава се и отделение за връзка “при отделе внутренних дел”.¹¹⁸ През следващите години продължава изграждането и модернизирането на тази социална система и към края на 80-те години на XIX век тя придобива европейски вид. От своя страна пощенската и телеграфната система създава условия за социализирането или подпомагането на тази дейност в редица други структури на обществото и държавата. Затова и приетият Закон за пощите и телеграфите идва тъкмо на време. Той утвърждава една система, която за всички структури на обществото, за управленските, стопанските, културните и други институции се явява “като инструмент” за тяхното съвременно съществуване и модерно развитие в бъдеще.

Развитието на страната налага и приемането на един по-пълнен и по-съдържателен Закон за горите. Приетият през декември 1883 г. от III-то ОНС такъв закон не можел да отговори на съвременните изисквания за развитие на горския фонд в страната. Нещо повече, в България започнала да се чувства остро нуждата от различни видове строителен материал. Започнал и усилен внос на такъв материал, с който са били затрупани складовете на Дунавските пристанища. Дървен строителен материал се разнасял дори в “градовете и селата до полите на самия Балкан”.¹¹⁹ Поради всичко това на 13 декември 1889 г. V-то ОНС приема нов Закон за горите.¹²⁰ С всичките клаузи на закона народните представители се стремят да възродят и поставят горското стопанство в служба на цялото общество. За опазването и развитието на горския фонд законодателите осигуряват необходимите условия и средства за отглеждането и експлоатирането на горите. Те задължават управленските структури да организират и контролират дейностите на изпълняващите ги горско-стопански административни структури. При използването на горския фонд законодателите не пропускат да създадат и необходимите социални клаузи. Така например изсичането на дървета от всички категории гори – частни, общински и държавни, извън посочения от закона срок (за широколистните дървета от 15 септември до 15 април), се позволява “само за нуждите на пострадавши от пожар, или наводнение, на сиромашките семейства за горене ... и за поправяне на счупени коли”.¹²¹ Нещо повече, на сиромашките семейства се дават и “безплатни позволителни за бране и сечение дърва в държавните и общински гори за своя домашна нужда”.¹²² С подобна социална привилегия се ползват и преселниците. На тях законодателите позволяват да сечат от горепосочените категории гори дървен материал за построяване на жилищата им и дърва за огрев “даром ... първите три години.”¹²³ С “горска” социална привилегия са осигурени със закона и онези общини, в чиито гори липсва строителен материал. На тези общини се позволява “да сечат такъв даром от държавните гори за построяване черкви, джамии, мостове, училища и пр.”.¹²⁴

Законодателите не пропускат да защитят социално и онези граждани, които при гасенето на пожари в горските масиви претърпят “телесно повреждане” и станат неспособни за работа или загубят живота си. “Такъв или семейството му се ползува с правото за пенсия”, която е предвидена в “Законът за пенсиите на полицейските стражари”.¹²⁵

В края на своя мандат народните представители от V-то ОНС приемат серия от закони, които персонално са отнесени до длъжници, много от които никога не биха могли да изплатят дължимите към държавата преки данъци или други дългове. В това отношение са опростени данъците на длъжници от Бургаска околия, от Клисурска, от окръзите Бургаски, Варненски, Врачански, Видински, Кюстендилски и много други за обща сума над 500 000 лв. Приети са закони и за други данъчни облекчения.¹²⁶ Много от опростените суми са натрупвани през последните 7-8 години на периода. С опрощаването им се облекчава положението на стотици или хиляди граждани. Тези пряко насочени социални облекчения са направени във време, когато народолибералите създават и изграждат своята партия. Предстояли са и избори за VI-то ОНС. Малко или много тези законодателни решения имат своя принос, наред с многото други силови действия от страна на правителствената администрация, за победата на стамболовците в парламентарните избори за Шесто обикновено народно събрание.

* * *

През 1889-1892 г. настъпва период на стабилизация на Стамболовия режим. Опозицията е поставена под строг контрол от управляващите народолиберали. Дейността ѝ е силно ограничена от стамболовистката администрация.¹²⁷ Това създава добра основа за предстоящите законодателни избори през 1890 г. за VI-то ОНС. Тези избори протичат с по-малко насилие от предходните за Петото ОНС. Икономическият напредък на страната

успокоява селските маси, засилва тяхната ангажираност в трудовата им дейност и ги “отстранява” от активна политическа дейност. И въпреки обратния процес в градовете, но където населението е малцинство в сравнение с живеещите на село, изборната победа на стамболовистите е осигурена.¹²⁸

През есента на 1890 г. започва работата на VI-то ОНС. Още на първата си редовна сесия камарата предприема активна законодателна дейност. Един от първите приети закони е Законът за гербовия сбор¹²⁹. С него се облагат с “една такса” в полза на държавата “разните книжа и документи”¹³⁰. В закона подробно се описват облаганите с гербов данък документи, начинът за събиране на таксите и определените наказания за възможните нарушения. Специална глава (четвърта) е отделена за онези документи, които не подлежат “на прост и актов гербов сбор”.¹³¹ Това са документи и книжа, които ползва мнозинството от обикновеното и по-бедно население. Те се обслужват предимно от правителствени и обществени учреждения или отделни граждани. Така например от този своего рода данък се освобождават “разните книжа, които се подават до всичките правителствени и обществени учреждения, когато имат за цел подобрението икономическия живот” на онези местни жители, които са пострадали по време на войната или оштетени от “пожар, наводнение и други народни бедствия”. От тази “привилегия” се ползват и бежанците и мигриралите преселници.¹³² Освобождават се от “гербов сбор” и документи, свързани с предоставянето на пенсии, помощи, молби, които имат характер на жалби, “прошения на учениците”, с които искат отпускане на стипендии или временни помощи, удостоверенията за самоличност на учениците и други длъжностни лица в правителствени и обществени учреждения и пр. Освобождават се от училищни такси децата на бедни родители, като в същото време им се отпускат средства за “екскурзии, инструменти и други, отнасящи се до възпитанието” им.¹³³ Изброени са още множество други книжа и документи, които се освобождават от гербовата такса. Всички те са свързани с ежедневието на мнозинството от населението.

С тези социални облекчения законодателите се стремят да внесат икономическо спокойствие и сигурност и в средите на най-многобройното и бедно население, което трудно си осигурява необходимите финансови средства, поради слабото му участие в търговията с произвежданата от него ограничена селскостопанска продукция. С всички тях законодателите осигуряват и нормални условия за дейност на бюрократичния апарат. Управляващите добре разбират, че едно противопоставяне на закона срещу населението, т.е. невъзможността той да бъде приложен, би разстроило обществения живот. Със строго регламентираните си клаузи законът е и отражение на съществуващата в момента обективна икономическа действителност. Дори и предвидените наказания от законодателите имат своето социално лице. Техният размер е съобразен с финансовите възможности на отделните социални прослойки от населението на страната. Разбира се, за нарушенията, имащи криминален характер, са предвидени изключително големи финансови наказания, които са своего рода социална защита на държавното съкровище.

Една от основните задачи на Стамболовото правителство е да продължи изграждането на българската армия. Към 1890 г. армията започва да се превръща и в “бойно поле” за министър-председателя и княза в стремежа им да наложат първостепенна роля в политическия живот в страната на институциите, които представляват. Управляващите стамболовисти обаче, ръководени преди всичко от задачите на българската войска, се стремят да създадат благоприятни и привлекателни условия за нейното развитие. Като се имат предвид рисковете на военната професия, народолибералите добре разбират, че най-напред трябва да бъде социално обезпечено бъдещето на военните лица и служителите във военното ведомство и на техните най-близки роднини, в случай, че първите бъдат безпомощни да осъществяват своя дълг.

Приетият в това отношение през 1886 г. Закон за инвалидните пенсии се оказва крайно неприемлив и произвежда “лошо впечатление между военнослужащите”.¹³⁴ Той не е осигурявал необходимото обезпечение нито на инвалидите, нито на техните семейства, тъй като размерът на пенсиите бил нищожен. С него само временно били решени текущи проблеми, създадени от водената срещу сърбите война.

Необходимо било да се приеме нов закон, който да дава социална сигурност на всички служещи във военното ведомство в мирно и военно време. Проект за такъв закон е внесен за обсъждане в VI-то ОНС. В мотивите за Закона за пенсиите на военните лица, на чиновниците и служащите по военното ведомство се изтъква, че една от основните му цели е да направи смъртта не толкова страшна. А тя “не е страшна, се изтъква в мотивите, тогава, когато човек мисли само за своето “аз”, но тя се явява с всичката си грозота тогава, когато си мисли, че неговата прехрана и оная на неговите наследници зависи напълно от неговото здраве или живот. Тоя, който знае, че отечеството му напълно е обезпечило както него, тъй също и наследниците му, не се бои да се хвърли в опасността за себе си, когато интересите на това отечество го поискат.”¹³⁵

Водени от гореизложените мотиви авторите на законопроекта се отнасят изключително отговорно към изработването му. Той обхваща два раздела: а) пенсии за изслужено време и б) за инвалидните пенсии.¹³⁶ При разработването на първия раздел, който е посветен на пенсията за изслужено време, се използват германският, австрийският, сръбският и други закони. Приет е принципът на пропорционалността. Право на пенсия се придобива след 10 годишна служба, а максималната сума, която е равна на заплатата, се постига след 30 годишна служба в редовете на войската.¹³⁷ Целите, които се преследват с тази част от закона, са да се увеличи броят на запасните офицери и да се поддържа млад офицерския състав поради възможността за ранно пенсиониране. Друга изключително социална цел е да се осигурят на семействата на служещите във военното ведомство и след тяхната смърт необходимите средства за прехрана. С втория раздел от закона – “за инвалидните пенсии”, основната цел е да се развие “в служащия самоотвержеността и самопожертвованността за интересите на отечеството, без да мисли за себе си и за участва на ония, които остават подир него...”¹³⁸

Внесенният на 19 ноември 1890 г. в Народното събрание законопроект е посрещнат с голямо внимание от народните представители. За това говори фактът, че всеки член е поставян за самостоятелно обсъждане.¹³⁹ В резултат на широко и задълбочено обсъждане се постига консенсус по всички дискутирани въпроси. Законът окончателно е приет на 12 декември 1890 г. С него социално се осигуряват всички служещи във военното ведомство – с пенсии или различни видове помощи при болести, наранявания и пр., получени при изпълнение на служебните им задължения. Обезпечени са и най-близките роднини (жена, деца, баща и майка) при евентуална смърт на военнослужещия или изпадане в положение на инвалидност.¹⁴⁰

С приемането на този по същество изпълнен със социални грижи закон правителството на Стамболов създава база за последователно изграждане на една силна по дух войска.

За реализирането на закона се създава специален пенсионен фонд от държавата. Основният капитал от 750 000 лева еднократно е осигурен от правителството. Останалата необходима част ще се осигурява от годишни влогове на всички военни лица, лекари и чиновници в размер на 5 % от техните заплати. Приемат се и подаръци и завещания.¹⁴¹ Така изграденият пенсионен фонд не накърнява икономическите интереси на останалите прослойки от населението, поради което Законът за пенсиите на военните лица и чиновниците по Военното ведомство се приема с разбиране и положително от цялата българска общественост.

Със заложената социална основа в този закон и умело осигурените финанси за неговото реализиране правителството на народолибералите прави армията привлекателна за младежите от всички слоеве на българското общество. Затова и в командния състав, отдолу до най-висшите постове, има синове на земеделци и занаятчии, на търговци и фабриканти, на банкери и министри и т.н. Армията, прегърнала националния идеал като основна задача и стратегическа цел, става една от най-привлекателните институции при професионалната ориентация на най-смелите и родолюбиви синове на българския народ.

Правителството на народолибералите, след като осигурява една добра и социално подплатена законодателна основа за създаването на кадри за съществуващите производствени и управленски структури в страната, започва да се обръща с лице и към промишленото производство. Стамболовистите добре разбират, че развитието на тютюневата промишленост може да се превърне в основен отрасъл на българското стопанство с голямо значение за формирането на държавния бюджет.

Тютюнопроизводството в страната до към края на 80-те години на XIX век се развива стихийно. Останалият още от турско време закон и няколкото въведени инструкции и правила не могли да имат силата на актуален закон.¹⁴² Затова те немогат и да стимулират селяните-производители, търговците, фабрикантите и другите структури, свързани с развитието на тютюневия промишлен отрасъл в страната. Опит за обсъждането на законопроект за тютюна е направен още в първите години от управлението на Стамболовото правителство. По липса на време обаче Народното събрание не е могло да го обсъди.¹⁴³ Затова и внесенят от министъра на финансите Христо Белчев Законопроект за тютюна в VI-то ОНС идвал тъкмо навреме. Целта на новия закон е да се премахне съществуващата контрабанда с производството и преработването на тютюна. От друга страна, с този закон се цели да се положат основите на един силно печеливш стопански отрасъл, който се очертавало да бъде полезен за много региони и местности в страната. Отглеждането на тази техническа култура при строго регламентирани от закон условия можело да осигури прехраната на стотици и хиляди български граждани, живеещи в региони, където е неизгодно да се отглеждат зърнени култури. Отглеждането на тютюна е една изключително трудоемка селскостопанска дейност. Това изисквало от творците на Закона за тютюна да се съобразят с всичките етапи от пътя на тютюна – от производителя до неговия консуматор. Тези етапи са отразени и в съответните глави на закона. Основните от тях са втора, трета и четвърта. В тези глави се регламентират съответно производството на тютюна, обработването му и търговията с получената продукция.¹⁴⁴ Останалите глави са с по друг характер. Те отразяват необходимите “общи положения”, упражнявания контрол върху събирането на данъците от тютюна и наказателните разпореждания при нарушаване на определените от закона изисквания.

В основата за развитието на тютюневата промишленост е осигуряването на суровина с качества за крайния продукт. Затова и законодателите приоритетно регламентират още в началото на законопроекта условията, в които се поставя селскостопанския производител на тютюн. Регламентирани са и дейностите, които производителят трябва да извърши до предаването на тютюна за “изработването” му в тютюневите фабрики.¹⁴⁵ Имайки в предвид огромната трудоемкост при засяването, отглеждането и подготовката на тютюна до предаването му за фабрична обработка, законодателите именно в тази част на закона осигуряват социална защита и стимули за насърчаване производството на тази култура.

За да се избегне спекулата и контрабандата с тютюн, законодателите обезпечават със строг контрол количеството, което се произвежда от всеки селски стопанин. Наред с това с чл. 14 от закона те предвиждат и необходимата защита, ако тютюневата продукция бъде сполетяна още на нивата от различни увреждания. Важен социален стимул за обвързването на селските стопани с трудоемкото тютюнопроизводство е освобождаването на “посеяните

ниви с тютюн ... от поземлен данък”.¹⁴⁶ Предвижда се произведеният тютюн да “се облага с мурурие 40 стот. на килограм”.¹⁴⁷ Тази данъчна тежест обаче, “ще се плаща от първия купувач (т.е. от търговеца, собственика на складове или фабриканта – б.а.) встояние най-късно 6 месеци от деня на покупката”.¹⁴⁸ По нататък, до пълното обработване на тютюна и търговията с него, се предвиждат и други “данъчни” тежести, но те не засягат неговия селскостопански производител. Така с този закон народолибералите създават условия за осигуряване на местна суровина с оглед бързото развитие на тютюневата промишленост в България. Нараства броят на тютюневите фабрики, които стават важна структура на българската промишленост. За всичко това първостепенна роля изиграват създадените със Закона за тютюна социални стимули за осигуряване на необходимата суровина за тютюневата промишленост в страната. Като резултат, за кратко време, докато края на XIX век, броят на тютюневите фабрики, работещи с местна суровина, достига 58.¹⁴⁹ Подобрява се и положението на тютюно-производителите, разширява се тютюневата търговия, увеличава се количеството на произведения тютюн, подобрява се и неговото качество. Тютюневата промишленост бързо се превръща във важен отрасъл на българското стопанство.

В края на 80-те години на XIX век трябвало да приключи аграрният преврат, започнал още в годините на Временното руско управление. Тогава изтичал срокът за изплащане от селяните на отчуждените в тяхна полза чифлишки и господарски земи. Малките парчета земя и многолюдните семейства обаче не дават възможност на селяните да заделят необходимото количество финансови средства, за да изплатят предоставените им от държавата за обработване и изкупуване земи. Конфискуването на земите и липсата на предприятия, които да поемат освободената работна ръка, заплашват страната от избухването на нова, селска вълна на обществено напрежение. Поради всичко това правителството решава да създаде социален отдушник, който да поеме нагнетеното напрежение сред селяните. За целта в VI-то ОНС на 13 декември 1890 г. се приема Закон за изменение и допълнение алинея 2 на чл. 33 и чл. 34 от закона за изменението на чл. 29, 30, 32, 33, 34 и 37 от закона за господарските и чифлишки земи, утвърден с указ от 9 юли 1886 г.¹⁵⁰ С новото изменение на закона (с чл. 33) срокът за изплащане от селските стопани на отчуждените и дадени им за тяхно ползване господарски и чифлишки земи се продължава с още 5 години, считано от 1 януари 1891 г.¹⁵¹ В същото време, с друга разпоредба от закона (чл. 34), законодателите предвиждат отнемане правата върху предоставените земи, ако не се изплаща редовно годишната вноска, която е част от дълга. И в това решение обаче законодателите прокарват социална защита, като предвиждат да се отнеме само неизплатената част от земята. В случай обаче на отнемане на цялата земя и предоставянето ѝ на друг стопанин или включването ѝ в държавните имоти се “изплаща припадащата ѝ се стойност, която лицето, от което е отнета, е трябвало да плати”.¹⁵² **С тези законодателни решения на Народното събрание се забавят разорителните процеси, от една страна, а, от друга, още веднъж се създават условия за укрепване на дребното и средно земеделско стопанство.** Целта е да се избегне абсолютната бедност, при която е невъзможна самоиздръжката на изпадналите в такова положение лица и семейства. Така народолибералите, въпреки че се стремят да стимулират развитието на страната чрез отстояване интересите на заможната, едра прослойка от обществото, се съобразяват и със създадените обективни стопански условия. Те търсят пътища и за разрешаване на фундаментални социални проблеми, когато става въпрос за една немалка част от дребните и средните земеделски стопани. Така стамболовистите преодоляват натрупаното напрежение сред селските стопани и избягват евентуалната съпротива на най-голямата прослойка от българското население.

След приключване дейността на Първата редовна сесия на VI-то ОНС правителството пристъпва към разработването на нови проектозаконали. Едновременно с откриването на

Втората редовна сесия на Народното събрание, на 15 октомври 1891 г., княз Фердинанд съобщава на народните представители, че им предстои да обсъдят и приемат следните подготвени от правителството законопроекта: за народното просвещение; за бирниците; за топлите и студени минерални извори; за рудниците; за гражданското съдопроизводство; за пенсиите на чиновниците от гражданското ведомство.¹⁵³

От изключителна важност за функционирането на държавната уредба в първите десетилетия след Освобождението е проблемът около събирането на преките данъци. Те са основно перо за държавния бюджет. Натрупването на недобори през годините затруднява дейността на държавните, в известна степен и на обществените структури, доколкото те са зависими от съкровището на страната. Затова и някои правителства, макар и да се оценяват като изключително хуманни и социални в управлението си, са принудени чрез помощта на полицията, в известна степен силово, да събират от населението натрупаните данъчни дългове през годините. Пример в това отношение е управлението на непримиримите либерали каравелисти, управлявали страната от 30 юни 1884 г. до 9 август 1886 г.

Когато либералите каравелисти идват на власт, натрупаните недобори достигат до огромната за малкото Княжество тогава цифра от 12 687 467, 92 лв.¹⁵⁴ Това принуждава правителството на Петко Каравелов да отмени указът на Драган Цанков от 5 ноември 1883 г., забраняващ използването на полиция при събирането на данъците. Институцията на финансовите нагледници, учредена със закон още през 1882 г., е запазена. Това се налагало по причина, че те изпълняват ролята на бирници и следят за редовното постъпление на данъчните приходи. И въпреки че разрешава използването на полицията, Каравелов справедливо се разпорежда най-напред да се събират данъците от по-богатите, а едва след това на по-малоимотните данъкоплатци, като се даде възможност на земеделското население да прибере реколтата през лятото и есента на 1884 г.¹⁵⁵

Действията на Каравелов като министър-председател, министър на финансите и управляващ Министерството на обществените сгради, земеделието и търговията за кратко време чувствително увеличават приходите в бюджета за 1885 г., след като голяма част от недоборите от минали години са събрани. Така всички приходи в бюджета за 1885 г. възлизат на 34 899 900 лв.¹⁵⁶

В края на управлението на Каравеловото правителство и по време на политическата криза (1886-1887г.), както и в първите години от управлението на Стамболовото правителство недоборите отново започват да нарастват, като са останали и несъбрани данъци още от първите години след Освобождението. Силно се отразява върху нарастването на недоборите широкото разпространение по селата на лихварството и големите спекулации с данъците към държавата на търговците. Последните се вживявали “във фирмата на спахии” и закупували по “няколко села за толкова, колкото е общия оклад на поземл. налог”, след това събирали храните от населението, но “забравяли” да ги внесат “в държавното съкровище срещу окладите”.¹⁵⁷ Така данъкът оставал неизплатен, а “населението мисли, че се е издължило”.¹⁵⁸ Затова и правителството на Ст. Стамболов търси други пътища, които радикално и трайно да разрешават проблема със събирането на данъците.

През 1890 г., когато въпросът с недоборите отново излиза на предна линия, правителството пристъпва към разработването на проектозакон за радикално и напълно разрешаване на този перманентно възникващ проблем. Изработен е Закон за бирниците, който е приет от VI-то ОНС на 12 ноември 1891 г.¹⁵⁹

В основата на закона е създаването на данъчно звено, наречено “особни бирници”. Броят на бирниците “се определя в бюджета, а съставът на участъците им се определя и изменява от Министра на финансите и утвърждава с Княжески указ.”¹⁶⁰ Всеки бирник е

длъжен да плати определена от закона гаранция (първоразрядните по 5000 лв., а второразрядните по 4000 лв.). Наред с това бирниците носят отговорност “лично и с всичкото си имущество за загубите, които би нанесли на държавното съкровище и за всичките държавни, окръжни и общински суми”.¹⁶¹ Парите се събират от бирника по списък, представен му от финансовия чиновник, и веднага се внасят в местното ковчежничество. От друга страна, всеки данъкоплатец получава в началото на годината така наречения “данъчен лист”, където се посочва определената годишна данъчна сума и срокът за изплащане на дълга. Преките данъци се изплащат на четири етапа през годината – от 1 януари до 31 декември. Данъците беглик, серчим, десятъкът, патентите и пътната повинност “се изплащат в определените от специалните за тях закони срокове”. В закона са предвидени и ексекутивни пътища, упражнявани от финансовия пристав по заповед на бирника, ако бъдат изчерпани легалните методи за събирането на данъците. Задължават се и местните държавни институции и длъжностни лица да оказват съдействие на бирниците и приставите.

Строгостта на Закона относно дейността на бирниците при събирането на данъците има и друга, социална страна. Предвиждат се разнообразни облекчения при събирането на данъците. И чак тогава, ако данъкоплатецът, след приложените строги и либерални методи върху него, не може да изплати дълга си, той се опрощава от Народното събрание.¹⁶²

За особени случаи, когато данъкоплатците поради дълго боледуване или друго нещастие не са в състояние “да платят данъчните си части в законния срок” ходатайстват пред държавни длъжностни лица, а за по-дълъг срок от една година пред Народното събрание, за отлагане изплащането на тези задължения. След изтичането на определения срок отложените данъци се плащат наведнъж, независимо “че е настъпил срока за изплащане на новите данъци”.¹⁶³

Най-значимото социално задължение от изпълнителите на Закона за бирниците се съдържа в чл. 14. В него се определят предметите, храните, сградите и други на закъснелите с изплащането длъжници, които **не могат** да бъдат разпродавани от длъжностните лица за погасяване на дълга. За такива, крайно необходими за преживяването на длъжника и близките му, законодателят посочва: “Всекидневно носените дрехи, според годишното време”; “Белите дрехи и съдове”, необходими на семейството му за всекидневна употреба; “Постилките и креватите им”; “Храната и топливото”, необходими за издръжката на семейството и поддържането на къщата в продължение на един месец; “Необходимата формена дреха на лицата, които се намират на действителна служба”; “Недвижимите имоти”; книги или инструменти, необходими за упражняване на професията, на стойност до 200 лв.; “Необходимите за всеки стопанин два коня или два вола, или една крава, или една биволица, или пет овце, или три кози, а тъй също нужната за тях храна за три месеца, необходимото семе за посевание на пет декара ниви”; “Къщата му, ако не струва повече от 500 лева”; “Лозето му, ако не е по-голямо от един декар”; и др.¹⁶⁴ С всички тези забрани законодателите се стремят да осигурят минималните условия за живот на изпадналия по различни причини данъкоплатец-длъжник и на неговото семейство. А с част от недосегаемата движима и недвижима собственост се има за цел да се предостави възможност чрез активна трудова дейност и на най-бедните данъкоплатци да се измъкнат от незавидното икономическо положение, в което са попаднали по обективни или субективни причини. Създават се условия да се избегне абсолютната бедност, която предполага несправяне с най-елементарните изисквания за хранене, обличане, отопление, грижа за здравето и т.н. по отношение на всички членове на семейството. “Ние, заявява в Народното събрание Ст. Стамболов, искаме правителството да не дохожда в това положение, да докара населението да не може да си искара прехраната, а търсим един вид морална форма, за да може народа да си плаща данъка”.¹⁶⁵ **С цялата си строгост и с всички тези социални**

елементи управляващите се стремят да възпитават в гражданското общество стремеж към трудолюбие и отговорно отношение към държавата. Съобразяването на законодателите с най-необходимите потребности на човека, от които не бива да бъде лишаван и в крайна сметка възможността да бъдат опрощавани невъзможните за изплащане данъчни дългове показва, че държавата е собственост на гражданите, а не гражданите – употребявани и използвани като временна собственост на държавата. Този закон със своите социални и други разпоредби е ярък показател и за държавническите качества на управляващите през тези години народолиберали-стамболовисти. С него се трасира един от възможните за обективните условия в страната икономически пътища, определящи развитието на българската държава.

Като социално допълнение на Закона за бирниците може да се приемат последвалите го закони за изплащане на недоборите и за опрощаване на някои несъбираеми данъци. На 28 ноември 1891 г. в VI-то ОНС е приет Закон за изплащане на недоборите. С него се удължава значително срокът за събирането на тези неизплатени преки данъци и “наложените върху тях окръжни и общински неизплатени върхнини”, които също “стават недобори” и подлежат на събиране съгласно настоящия закон¹⁶⁶. Наред с направените отсрочки за събирането на недоборите, законодателите отново осигуряват социална защита от разоряване на длъжниците или от превръщането им в просяци, като се разпореждат с чл. 3 недоборите да се събират и съобразно закона за бирниците.¹⁶⁷ Тук народните представители са имали предвид, че в този закон е осигурена и необходимата социална защита за крайно бедните длъжници. Малко по-късно, през пролетта на 1893 г., се приема и “Публично-административен правилник за приложение Закона за изплащане на недоборите”.¹⁶⁸ С него се дава още по-голяма социална насока при приложението на данъчния закон. Правилникът осигурява най-прецизна проверка относно дългът на гражданите и ги предпазва от възможни спекулации или неточно наложени им данъчни тежести от минали години.

Продължение на тази социално-законодателна разпоредба може да се приемат гласуваните впоследствие в Народното събрание поредица от закони за опрощаване на разни несъбираеми данъци.¹⁶⁹ С тези закони се облекчава животът на стотици данъкоплатци от най-бедната прослойка на българското общество. Такива закони за опрощаване на данъци се приемат перманентно в края на почти всяка година от правителството на Стефан Стамболов.¹⁷⁰ Така, народолибералите за пореден път доказват, че макар приоритетно да разрешават въпроси на определящите укореното икономическо развитие на страната търговци и промишленици, предприемачи и други заможни стопански дейци, те не отбягват и възникващите проблеми в средите на мнозинството от българското общество, като търсят и намират “социални пътеки” за тяхното разрешаване.

Наред с икономически важните за страната закони правителството внася за обсъждане и приемане и закони, уреждащи експлоатацията на природните богатства и онези държавни имоти, от които се извличат нерентабилни доходи. Такива са Законът за топлите и студените минерални води; Законът за мините (рудниците) и Законът за продаване, разменяване и експлоатиране държавните имоти.¹⁷¹

С приетия Закон за топлите и студените минерални води народните представители регламентират експлоатацията на тези извори от общините, държавата или частни лица. С тази дейност обаче законът задължава изпълнителите да обслужват цялото население. Методиката и условията на експлоатация се предвижда да бъдат съобразени с медицинските изисквания за използване на минерални води. С изработването и използването на необходимите правила, разпоредби и контрол законодателите упълномощават Министерството на финансите и Гражданската санитарна дирекция.¹⁷² Безспорна е социалната необходимост и полза от този закон, осигуряващ здравните потребности на населението. С него управляващите стамболовисти за пореден път практически показват

социална и хуманна последователност в законодателната си политика към създаващото ново българско общество, което започва да приема като необходимост всички ценности и постижения на европейската цивилизация.

С подобен характер е и приетият на 13 ноември 1891 г. Закон за мините (рудниците).¹⁷³ С него се регламентират всички мероприятия, свързани с търсенето и експлоатирането на всички видове минни полета, съдържащи целия спектър от познати и използвани тогава подземни природни богатства. Цялата тази дейност се осъществява “под надзора на Министъра на финансите”, чрез подчинената му “специална администрация по мините”.¹⁷⁴ Едно от най-важните задължения (определени в чл. 65) на тази администрация е: “да бди за: а) правилното разработване на мините; б) здравето на постройките; в) предпазване живота и здравето на работниците; охраняване на повърхността в интерес на безопасността на хората и на публичните пътища; и д) неповрежданието от експлоатацията нещата от общ интерес.”¹⁷⁵ Значимостта на тези социални по същество изисквания се определя и от задължителното им приложение. За осигуряване изпълнението на посочените изисквания в интерес на безопасността на работниците в мините и живеещите в близост граждани законодателите разрешават на министъра на финансите “да издава” и “полицейски правила, които намери за необходими за изпълнение на чл. 65” от закона.¹⁷⁶ За нарушителите на всички изброени по-горе изисквания законодателите определят финансови и други наказания, тежестта на които е съобразена със степента на извършеното нарушение на закона (от чл. 68 до чл. 72).¹⁷⁷

Същия ден, когато се приема горния закон, на 13 ноември 1891 г., Народното събрание приема и Законът за продажване, разменяване и експлоатиране държавните имоти.¹⁷⁸ Този закон изцяло е насочен към разрешаване на обществени и личностни проблеми, като се отстояват и икономическите интереси на държавата. Според него на министъра на финансите се разрешава да разпродава ненужните или носещи маломерни доходи държавни парчета земи (по-малки от 3 хектара), всички покрити имоти, които имат годишен приход по-малък от 100 лева, някои по-големи площи земи и покрити имоти, от които приходите са по-малки от 8% от стойността им. Особено впечатлява параграф “Г” от чл. 1 на закона, с който справедливо се отстъпват на частни лица държавни земи и места, регулиращи техни имоти. Цените на тези имоти се определят според стойността им от комисия, назначена от министъра на финансите, а протоколът от тази дейност се утвърждава от Министерския съвет.

Защитени от държавата са и социалните нужди на общините, за които се отчуждават (съгласно Закона за отчуждаването на недвижими имоти за държавна и обществена полза) “земи, места, здания или части от тях, които според плановете на градовете или селата отиват под улица или площи, или пък са нужни за някоя обществена полза”.¹⁷⁹ От обществен и частен интерес на гражданите е и чл. 2 от закона, по силата на който на министъра на финансите се предоставя правото да “разменява държавни земи (парцели), места и здания с други частни или общински, които се намират в съседство с тях, с цел за по-лесно или по изгодно за държавното съкровище експлоатиране”.¹⁸⁰ Предвижда се тази размяна да става “по взаимно съгласие и по оценка от комисия, назначена по обикновения ред”.¹⁸¹ Така и в този закон изцяло доминира социалната нишка. Макар и да разрешава отделни, частични проблеми на граждани и общини, законът има своето място в изграждащата се със социална значимост обществена структура.

С новоприетите закони след Освобождението и от Стамболовото правителство до края на 1891 г. значително много се разширява и дейността на чиновниците и служителите в структурите на гражданските ведомства. Нарастват възможностите на тези служители и за бюрократизиране или корумпиране на тяхната дейност. Едно от условията да се предпазват от такава дейност е те да получат стимул да се доказват на работното си място със строго

изпълнение на законите, указите и всички други административни разпоредби, свързани с обслужване на отделните граждани или на обществени структурни звена. Важен стимул в това отношение са приетите правила за получаване на пенсия и осигуряване при изпадане в инвалидност на чиновниците и служащите в гражданските ведомства. Това става с обсъдения на 3 декември 1891 г. и приет на другия ден от VI-то ОНС Закон за пенсиите на чиновниците и служащите по гражданското ведомство.¹⁸² Законът се явява социална отплата за дългогодишна и лоялна работа към държавата и обществото на чиновниците и служителите по гражданските ведомства. Според него пенсиите биват за изслужено време и по инвалидност. За изслужено време право на пенсия се придобива след 15-годишна служба. Размерът на пенсията се определя на половинката от заплатите получавани през последните 5 години. При надвишаване на 15-годишния срок за пенсиониране за всяка допълнителна година пенсията се увеличава с 1/30 от средната заплата през последните 5 години. Важна социална придобивка при пенсиониране на длъжностните лица се регламентира в чл. 9 от закона, според който право на пенсия получават и изслужилите повече от 10 години, но загубили възможностите си повече да продължават да работят поради заболяване “или недъгавост”, и когато лицето е уволнено или отчислено по разпореждане на правителството.¹⁸³

Изцяло като социална може да се определи глава III, отнасяща се за инвалидните пенсии. С нея всеки чиновник е защитен с право на инвалидна пенсия или инвалидна помощ, когато по болест или при изпълнение на служебните си задължения загуби своята работоспособност. С правото на такава пенсия се ползва и всеки друг български гражданин, който бъде “повикан да изпълнява някоя държавна работа” и “получи повреждания, предвидени в чл. 26 от настоящия закон”.¹⁸⁴

С пенсионната социална защита законът осигурява и наследниците на служителя, ако той почине или извърши дейности противни на нравствеността на обществото, поради които бъде лишен от получаваната пенсия. При това положение пенсията преминава в ръцете на определените от същия закон наследници – съпруга (вдовица) с или без деца, непълнолетни деца, сираци, баща и майка.¹⁸⁵

Въз основа на приетия Закон за пенсиите на чиновниците и служащите по гражданското ведомство през март 1892 г. Министерският съвет утвърждава разработен от министерството на вътрешните работи Правилник за приспособлението му при неговото изпълнение.¹⁸⁶ С този правилник държавните служители се улесняват в своята работа и предпазват от възможността чрез различни тълкувания да извършват нарушения при изпълнението на пенсионния закон. Правилникът по специфичен начин отстоява и социалната защита на всички видове пенсионери, която е застъпена принципно в закона.

През декември 1892 г. в VI-то ОНС се приема и Закон за допълнение на чл. 15 от Закона за пенсиите на чиновниците и служащите по гражданското ведомство.¹⁸⁷ С тази промяна на закона се отрежда важна социална осигуровка за поборниците и опълченците. По силата на допълнението на чл. 15 от стария закон времето, прекарано от борците за национално освобождение във войни, емиграция, затвори и заточения до освобождението, се брои при пенсиониране по Закона за пенсиите на чиновниците и чиновниците по гражданското ведомство.¹⁸⁸ Така, с началото на отслабването на позициите на режима народолибералите се обръщат “за помощ” към старите и авторитетни сподвижници на своя лидер Ст. Стамболов.

Развитието на просветното дело в страната е налагало на правителството перманентно да укрепва и учителската институция. Нуждата от учители за непрекъснато нарастващия брой на деца и училища в страната изисква професията на учителя да бъде направена по-привлекателна. Учителите са създателите на новата българска интелигенция, която непрекъснато нараства и разширява своето място в икономическия, политическия и

културен живот в Княжеството. Учители са били нужни и за българските училища в Македония и Одринска Тракия. В това отношение правителството на Ст. Стамболов е водело политика, отстояваща националните интереси, като перманентно е изпращало в тези области учителски кадри, които да укрепват българския елемент с оглед бъдещото национално обединение на страната. Всичко това е налагало да бъде усъвършенстван Законът за пенсиите на учителите, приет в края на 1888 г. С такава цел на 11 декември 1891 г. в VI-то ОНС се приема нов Закон за пенсиите на учителите.¹⁸⁹

Новият закон е изпълнен със социални елементи, които правят учителската професия привлекателна за много млади хора. Съобразявайки се с трудоемкостта на педагогическата професия, с “привлекателната” за децата възраст на учителите, с бързото физическо и интелектуално “износване” на тези кадри и на необходимите емоционални заложиби на учителя и други, законодателите определят необходимия за пенсиониране трудов стаж на 15 години. На такава пенсия имат право и онези учители, които имат 10 годишен трудов стаж, но са уволнени от Министерството “по болест или по немощ, причинени, или значително усиления през време на службата им”.¹⁹⁰ Онези учители обаче, които сами се оттеглят “по болест или немощ” и нямат 15 годишен трудов стаж, получават “определената за 15 годишна служба пенсия, намалена с толкова пъти по 2 ½ процента, колкото години му остават” до навършване на максимално определените години.¹⁹¹

Законодателите предвиждат и множество други социални стимули, свързани с пенсиите на учителите. Така например: учители, които имат физически възможности да продължат работата си и след навършване на “15-годишна учителска служба”, получават увеличение на пенсията “за всяка година с по 1/30 от годишната плата, която получават”;¹⁹² учител, който е “пропаднал или загинал”, но не е получил право на пенсия, влоговете му от пенсионния фонд се връщат на неговите наследници; учител, който пострада при изпълнение на служебните си задължения и повече не може да упражнява тази професия, получава инвалидна пенсия, която е съобразена с трудовия му стаж; учител, който почине без да остави наследници “неговите родители заедно или отделно, получават 1/3 от пенсията му”.¹⁹³ Особено важно за националните интереси на българския народ е предоставеното от законодателите право на пенсия “на общо основание” и за онези учители, които са упражнявали своята професия “вън от държавата в общински, екзархийски и Архиепископски български училища”, (т.е. в Македония и Одринска Тракия – б.а.).¹⁹⁴

С новия Закон за пенсиите на учителите правителството на Ст. Стамболов издига тази професия на нивото на общинските и държавните служители. Осигурената социална защита на учителите привлича в редовете на тази просветителска “гвардия” хора със заложиби и качества на педагози, видни общественици, политически и революционни дейци от близкото минало или настоящи, свързали живота си и с националноосвободителните борби на българския народ в Македония и Одринска Тракия. Явно е, че правителството на народолибералите си дава сметка, че учителите са онези Апостоли, които трябва да възпитат новото поколение в патриотичен дух и да го подготвят за предстоящите борби за национално освобождение и обединение на разпокъсаното отечество.

През януари 1892 г. Министерството на народното просвещение разработва и специален “Правилник за отпускане пенсий на учителите (съгласно Закона за пенсиите)”.¹⁹⁵ С разпоредбите си правилникът улеснява изпълнението на закона от държавната администрация и защитава правата на гражданите, като конкретно определя всички възможности за получаване или увеличаване на пенсиите, регламентирани от приетия пенсионен закон.

Паралелно със Закона за пенсиите на учителите правителството разработва и нов Закон за народното просвещение. Законът за обществените и частните училища, приет при управлението на либералите-каравелисти през януари 1885 г., не можел вече да издържа на

новите условия в страната, създадени в резултат на обществено-икономическото развитие и на уголеменото Княжество след Съединението. Старият закон е разработен в духа на пълната децентрализация на образователната система. Това обаче, колкото и да се оценява за демократично, колкото и широко да отразява възрожденските традиции на българския народ, съдържа много съществени противоречия, които водят до изоставане или до задържане развитието на просветното дело. Общинските съвети започват силно да се затрудняват при осигуряване издръжката на училищата и учителите. Така обективно се забавя откриването на нови училища и назначаването на необходимия брой учители за все по-нарастващото население. А въведеният „просветен налог“ практически противопоставя населението срещу напредъка на учебното дело.¹⁹⁶ Що се отнася до училищните настоятелства, те започнали да се превръщат „в едно голямо зло за учителите“, защото се интересували само от тяхното назначаване и уволняване.¹⁹⁷

Като основна причина обаче за необходимостта от нов образователен закон са ускорените процеси на развиващия се капитализъм в страната, извършената централизация на държавните структури и стремежът на управляващите да изградят модерна буржоазна държава по европейски образец.

В страната се засилва и стремежът към осигуряване на широка народна просвета и обща грамотност за младото българско поколение. Налага се да бъде проведена реформа в образованието. Всичко това е основателен повод за изработване през 1891 г. на Закон за народната просвета. Този закон е известен и като „Живков закон“, по името на тогавашния министър на просветата Георги Живков.¹⁹⁸

Според новия Закон за народното просвещение, приет на 10 декември 1891 г., училищата в Княжеството се разделят на „народни“ и „частни“.¹⁹⁹ Управлението и „надзорът на всички учебни и възпитателни заведения“ се централизира, като се представя на Министерството на народното просвещение. С новия закон също се изпълнява чл. 78 от Конституцията, според който за всички деца на възраст от шест до дванадесет години „началното учение е задължително“.²⁰⁰

В новия закон, за разлика от предходния, детайлно се определят функциите на всички структури на българското образование. Този закон, правилно пише М. Радева, дава първата завършена организация на нашето училищно дело след Освобождението.²⁰¹ Разбира се, той не провежда радикална реформа в областта на просветата, но е закон с фундаментално значение; той е едно „ново направление в учебното дело“, с който се „завършва и закръглява започнатата от Освобождението работа в духа на господстващите схващания през това време“.²⁰² В същото време в този закон се дава и отговор на някои нарасли социални потребности на българското общество, продиктувани от хуманни съображения и от ускоряващото се развитие на капитализма в страната. Важна социална придобивка в това отношение е откриването на „особени училища“ за недоразвитите, недъгавите или слабоумните деца. Могат да се изтъкнат и няколко разпоредби, които предвиждат строги наказания за виновните лица или училищни настоятелства, допринесли по различни причини за отсъствието от училище на деца, попадащи в задължителния срок на обучение. Твърдост и последователност в борбата с неграмотността законодателите показват и с откриването на вечерни и неделни училища по идея, заимствана от Западна Европа. В тези учебни заведения „по възрастните лица, които не са могли да получат начално образование“, получават възможност да се оgramотят, а завършилите „само курса на началното учение“ – да разширят „своите познания“.²⁰³ С тези мерки законодателите се стремят да се преборят със съществуващата неграмотност и да повишат „качеството“ на човешкия фактор с оглед в най-близко бъдеще на приобщаването на страната – икономически и културно, към развитите европейски държави.

В закона се предвиждат и поредица от други социални дейности, които да се извършват от училищните настоятелства на обществени начала. В това отношение могат да се посочат: задължението да се грижат “за създаване на училищни приходи”; “за поддържане на бедни ученици”; за поддържане чистотата и всички други нужди на училището; да наблюдават за правилното протичане на учебния процес и др.²⁰⁴ Създават се и специални “Окръжни училищни съвети”, които също изпълняват множество социални дейности в помощ на учебното дело в окръзите. Важна социална разпоредба на законодателите е възлагането на общините, околните, окръжията или на държавата да се грижат за поддържането на народните училища. Всички разходи за тези държавни училища законодателите предвиждат да се осигуряват от бюджета на просветното министерство. В помощ на министерския бюджет се предвижда и участието на по-богатите общини, околии и окръжия. На крайно бедните общини държавата поема изцяло издръжката на учебното дело. Що се отнася до въведените годишни такси за долния и горния курс на народното училище, то те са символични – съответно 6 и 12 лв.²⁰⁵ Социалната осигуреност на този закон като цяло отговаря на народния стремеж към по-висока образованост.

По отношение на частните училища законодателите са категорични, че нито “едно частно училище не може да получи държавна или общинска помощ”. Над всички тези учебни заведения обаче се осъществява “надзор” от органите на Министерството на просвещението²⁰⁶ с оглед осигуряване на социална защита на обучаващите се в тях ученици.

Законът за народното просвещение, изработен от Стамболовото правителство, съдържа може би и някои недостатъци от различен характер.²⁰⁷ **Като цяло обаче, от социална гледна точка, той запазва общонародния и безплатен характер на обучението, с него се създават и необходимите условия в нова България за относително пълно реализиране на задължителното начално образование, в голяма степен се осъществява стремежът за преодоляване на съществуващата неграмотност, за стимулиране на книжовната и научна дейност, за осигуряване на икономическия и културен възход на народа и др.**

Правителството на народолибералите почти с всички закони, доколкото е възможно, се стреми да отстоява социалните интереси на отделните български граждани, на обществото като цяло и на държавата. Специфично е застъпена тази позиция и в законите, даващи концесии. Характерен в това отношение е Законът за даване концесия на цариградския жител Петко Хр. Тъпчилещов за изнасяне от пристанищата на Бургаското окръжие, консервирани чрез сух и студен въздух различни видове хранителни местни произведения.²⁰⁸ Законът дава концесията на П. Тъпчилещов за срок от 25 години, като го освобождава от мито “и всичките други правителствени даждия”.²⁰⁹ В случай обаче на бедствие или криза в страната и ако правителството бъде принудено да забрани износа на хранителни продукти, с оглед задоволяване социалните потребности на българските граждани, тази разпоредба предвижда закона да “има сила и за концесионера наравно, както и за всичките други износачи”.²¹⁰

Особено впечатляващи са няколко други изисквания на закона към концесионера, а именно: масовата работна сила, която се използва в предприятията му, да бъде само от българи по народност и подданство през целия период на концесията; в различните клонове на предприятието да се обучават “даром и постепенно... по препоръка на правителството, до шест души ученици, на които освен това, да дава безплатно храна, отопление, помещение и осветление”; “да се подчинява и изпълнява всичките условия, предвидени от санитарните закони и постановления на страната ... за избегване болести както на работниците и околното население, така и на животните.”²¹¹ С подобен концесионен договор (закон) се отдават за обработване за срок от 15 години и железните руди в пределите на Самоковска околия на софийските жители Н. Т. Боботанов и Хр. Н. Гарибов.²¹² С всички тези съпътстващи същността на закона изисквания законодателите за пореден път доказват, че

една от централните нишки на цялата тази дейност е и социалната политика, която всички български правителства се стремят последователно да отстояват със законодателството на страната.

В края на Втората редовна сесия на VI-то ОНС народните представители приемат изключително важния Закон за гражданското съдопроизводство.²¹³ С него се отменят всички действащи дотогава на практика постановления, “формиращи” този закон. Приетият закон идва не само да замени всички съществуващи постановления по гражданското съдопроизводство, но с неговите 1248 члена законодателите в детайли се разпореждат относно дейността, правата, задълженията и пр. на мировите и окръжните съдилища.²¹⁴ В отделни глави (IX, X, XI) на частта “Разни производства” се определя признаването на правната сила на съдебните решения постановени от чуждестранни съдилища, т. е. това е т. нар. процедура по екзекватура; ограничават се пределите на действие на духовните съдилища “от православно и други изповедания и на мюфтийския съд”; специфично се определят и пределите на действие на помирителните съдилища.²¹⁵ С оглед справедливото разрешаване на съдебните граждански дела и социално да бъдат защитени подсъдните лица законодателите най-прецизно определят всяко действие на съдебните структури на мировите и окръжните съдилища. Възникналите съмнения и спорове от решенията на тези съдилища се разрешават от апелативните съдилища. А молбите за отмяна на решенията на окръжните и апелативните съдилища се разглеждат от Върховния касационен съд. Последният е в правото си да върне делото за ново разглеждане в друг съд или от друг съдебен състав, при най-малкото съмнение за накърнени граждански права.²¹⁶

Създадената съдебна структура има за цел да осигури социалната защита на гражданите и обществото от възможни съдебни грешни или умишлени решения. Особено силно е изразена социалната защита към гражданите, когато съдебните решения се изпълняват чрез предаване на имот в натура на лицето, “възнаградено” от съда; чрез “взисканието върху движимото имущество на длъжника”; чрез “взискванието върху недвижимия имот на длъжника, или върху доходите от него”; или чрез “лично задържане”.²¹⁷ Тогава, когато “взисканието се обръща върху движимо имущество”, секвестърът се извършва в присъствието на длъжника, описва се имуществото му и се вземат мерки за опазването му.

Оценяването на движимото имущество се извършва при секвестъра. При продаването на оцененото имущество, щом се събере сумата, изисквана от длъжника, се спира продажбата на останалите предмети. Те се връщат на техния собственик. Ако предложеното за продан имущество не може да бъде изкупено, то се освобождава от секвестър, а “на взискателите се предоставя право да обърнат взисканието си върху друго принадлежащо на длъжника имущество”.²¹⁸ Законът обаче строго забранява (с чл. 958) да се “спират за дълг и взискания:

- 1) пенсиите в размера, определен от специалните закони;
- 2) помощи, определени на длъжника за погребение на родители, на жена, или на деца, или по причина на разорение от огън, наводнение или от друго злочесто събитие;
- 3) сумите, дадени за пътни разноски по служебни дела, и
- 4) средства за прехрана, които се основават на законни постановления.”²¹⁹

Към най-строгата мярка “лично задържане” се пристъпва “само по особена за това молба на взискателя и по определение на окръжния съд в окръга на който се изпълнява решението”.²²⁰ “Лично задържане” обаче, не се допуска “за дълг към Държавното Съкровище”. Не могат да бъдат “лично задържани” и непълнолетните и възрастните лица (над 60 години); бременните жени и родилките до шест месеца след раждането; родители, на които малолетните деца остават без средства за съществуване; свещениците; офицерите и по-ниските чинове, които са на действителна служба. Предвидени са и много други хуманни изисквания при евентуалното задържане на лицата длъжници или за прекъсване на “личното задържане”.²²¹

След обстоен преглед на всички разпоредби на Закона за гражданското съдопроизводство основният извод е, че неговата същност се определя от една наказателна и от друга – социална страна. Текстовете на закона най-задълбочено и нашироко се разпореждат прецизно да се проследява, анализира и оценява вината на нарушителите (или неизпълнителите) на законовия ред и справедливо да се присъждат предвидените в закона тежести или наказания. От друга страна, законът осигурява и социална защита на осъдените длъжници. А някои от разпоредбите на закона са своего рода преграда – “вето”, към икономически слабите или уязвими български граждани. При липсата на углавно престъпление законодателите се стремят да създадат условия, които да дават възможност на лицата, изпаднали под ударите на закона, да възстановят положението си на свободни граждани в обществото.

През есента на 1892 г. княз Фердинанд тържествено открива Третата редовна сесия на VI-то ОНС. В края на своето слово той запознава депутатите с подготвените от правителството по-важни законопроекти, които ще бъдат внесени за обсъждане и одобрение в Камарата. Това са: Законопроект за задълженията и договорите; Законопроект за държавните пътища; Законопроект за земеделска банка; и Законопроект за покровителството на местната индустрия.²²²

С особено значение за общественото развитие е предложеният Законопроект за задълженията и договорите. В страната все още действат множество Отомански закони. Един от най-несъвършените е Гражданският закон. Той вече трудно отговаря на икономическите и обществени нужди на българското общество. За това говори и фактът, изтъква в доклада си до VI-то ОНС министърът на правосъдието от правителството на Ст. Стамболов – Иван Салабашев, че “непълнотите на действующия в Княжеството Отомански Граждански Закон се е почувствувала преди дълго време и някои негови части вече са отменени и попълнени със специални закони. Тази обаче част от него, която се занимава с уреждането на задълженията и договорите и която по своя предмет съставлява най-важната част от гражданския закон в една страна, е останала и до днес незаменена, макар нейните наредби да са твърде недостатъчни...”²²³ Явно е, че съществуващият граждански закон не съответства на социалното положение на страната. Това е можело да предизвика перманентно негативно отношение на гражданите към съдебните и административните структури на управление при разрешаване на техни спорни проблеми. Поради това в съдилищата, изтъква Салабашев, “се установява една юриспруденция, която е, може би, по-справедлива от закона”, но тя “не престава да бъде едно закононарушение...”²²⁴ Тези причини налагат на министерството на правосъдието да изработи проект за нов Закон за задълженията и договорите. Първият проект на закона е изпратен за мнение до почти всички съдии, прокурори и адвокати в страната. Като източници при изработването на проекта са използвани гражданските кодекси на Франция и Италия, новият Испански граждански закон от 1889 г., Швейцарският закон за задълженията от 1881 г., проектът за граждански кодекс на Германската Империя и др. Разбира се, законодателите никога не са изпусkali “из пред вид, че той трябва да бъде отражение на нравите и обичаите на нашия народ и да отговаря на икономическите нужди на страната...”²²⁵ Важно е и това, че съставителите на проекта са се постарали да предвидят всички възможни съглашения, които възникват “между членовете на едно напреднало в икономическо и културно отношение общество”, за да се разрешават и най-противоположните и най-сложните интереси в имуществените отношения между гражданите и така да се избегнат всички възможни социални противоречия.²²⁶

И в този на пръв поглед строго правен закон са налице множество елементи в защита на социално слабите, малолетните, малко образованите, правно неграмотните и пр. граждани. Един от основните принципи на Закона е осигуряване на социално равенство на гражданите

пред него. Според този принцип, застъпен в чл. 9 всяко лице има право да сключва договори, ако то не е лишено по закон от тази дейност.²²⁷

Друг важен принцип със социално значение е залегнал в чл. 28 на Закона за задълженията и договорите. Тук се регламентира силата на закона, обвързваща желанието на договарящите се страни. Допуска се и отмяната на такъв договор по взаимно съгласие или по допуснати нарушения, предвидени в закона. Така например според раздела “за съгласието” в един договор “съгласието е недействително”, ако се установи, че то е придобито “по погрешка, истръгнато чрез насилие или получено с измама”.²²⁸ Подобно е положението относно причините за договорите. Когато за договорено задължение няма причина, или то е “основано върху лъжовна или незаконна причина”, такъв договор “не може да има никакво действие”.²²⁹ С всички тези разпоредби законодателят иска да установи абсолютна социална справедливост при договарянията и в същото време да защити по-слабите и по-беззащитните български граждани.

В духа на тези разпоредби на законодателя особен вид социална защита е отредена върху имуществото на малолетните граждани, имотите на общините или на обществените учреждения. Имуществата на тези “категории” собственици не могат да бъдат купувани, дори на търг, от бащата и майката на децата, когато те са “под техната родителска власт”, от настойници и попечители на лицата, които са “под тяхното настойничество или попечителство”.²³⁰ Такава забрана законът упражнява и върху управляващите имотите на общините и обществените учреждения. С тези забрани законодателите практически предпазват и евентуалните нарушители от една своего рода антимодална дейност, която обаче с този закон се превръща и в противозаконна. Особено справедлива е защитата на малолетните граждани, които биха могли да бъдат натоварени с дълговете на техните родители или попечители, още преди да са встъпили в пълните си граждански права.

С глава трета и четвърта от закона, озаглавени “За вещите, които не могат да се продават” и “За задълженията на продавача”,²³¹ законодателите осигуряват защитата на гражданите и обществото от различни видове спекулативна търговска дейност или от получени в последствие икономически вреди.

Много осезателно се засилват социалните позиции на Закона за договорите и задълженията в внесения по-късно в VII-то ОНС, по частна инициатива на Кр. Мирски, законопроект за отговорността на чиновниците и държавата. Според него, заключава Стефан С. Бобчев, “държавата отговаря пред частните лица за вредите, които им причиняват нейните органи и представители, а към нея са отговорни тези органи”.²³² Така с приемането на този закон се предпазват гражданите от възможни спекулации и в същото време се защитават и държавните интереси.

В края на 1892 г. и началото на 1893 г. правителството на Ст. Стамболов насочва усилията си към създаване династия посредством женитбата на княз Фердинанд. Във връзка с това вниманието на VI-ОНС е ангажирано с подготовката на проект за изменение на някои членове на Конституцията.²³³ При така създамата се обстановка в парламента в края на изтичащия мандат законодателното дело отива на по-заден план.

* * *

Изборите за IV-то Велико народно събрание се провеждат през април 1893 г. Събранието е открито през май с.г. в старата столица Търново. Предложените изменения на Конституцията са приети без дълги спорове поради осигуреното от изборите мнозинство на народолибералите.²³⁴ С измененията на Конституцията се укрепват и засилват позициите на династията и правителството. А с намаляването на половина на броя на народните представители и с увеличаването на мандата на Народното събрание от 3 на 5 години²³⁵ се

засилват и без това доминиращите позиции на правителството над парламента и силно се ограничават правомощията на избирателите.

Веднага последва и другото голямо вътрешнополитическо събитие за 1893 г. – насрочването на изборите за VII ОНС. Те са проведени в средата на юли. И при тези парламентарни избори Ст. Стамболов е централна фигура в предизборната борба на управляващия лагер. Той е този, който одобрява кандидат-депутатските листи, с които е длъжен да се съобразява и председателят на Народнолибералната партия по това време – Димитър Петков. Създадената наскоро като опозиционна “Съединена легална опозиция” от д-р Васил Радославов и присъединилите се малко след изборната борба срещу мощното правителствено лоби из цялата страна бивши консерватори, някои цанковисти и други няма успех.²³⁶ Народнолибералите постигат поредната си голяма изборна победа. Тя обаче създава неоправдано самочувствие на управляващите поради използваното почти навсякъде в изборните райони съдействие на послушната администрация, полицията и партийни силови групировки.

С промените в Конституцията, извършени от Стамболовото правителство, и с осигуреното си мнозинство в Народното събрание народнолибералите уверено тръгват към поредния, вече петгодишен мандат на управление. В същото време броят на депутатите в VII-то ОНС е намален наполовина, тъй като с конституционните промени един народен представител се излъчва на 20 000 души, вместо на 10 000, както е преди изменението на основния закон.²³⁷

На 15 октомври 1893 г., съгласно традицията и установения конституционен ред, Фердинанд чете тронната си реч и открива работата на VII-то ОНС. И сега обаче, както и при откриването на предишните Народни събрания, липсва пълна програма за мандатната дейност на парламента. Посочват се само няколко законопроекта, с които ще започне дейността на камарата, за разлика от другите конституционни монархии, където в тронната реч се излага цялостната законодателна програма на правителствата²³⁸. Явно е, че в България правителствата продължават да работят “на парче”, дори и стамболовисткото, което е имало вече достатъчно опит, време и поглед в бъдещето относно развитието на страната. Причините за това са и субективни, и обективни. Народнолибералната партия все още няма разработена широка програма²³⁹, въз основа на която да се разгърне цялото законодателно дело, необходимо за съответния етап от развитието на страната. От друга страна, васалният статут на Княжеството и вредителният капитулационен режим налагат на българските политици да се съобразяват и с временната международна политическа конюнктура, особено при изработването на някои законопроекта, които съответстват само на една суверенна държава, каквато позиция България все още не си е отвоювала. Така обаче правителството е лишено от възможността да се възползва от по-широко обществено обсъждане и от повече идеи, каквито мнения биха могли да се получат при осигурено време и за граждански диспут по проектите. Само по този начин, както пише и Стефан С. Бобчев, биха могли да се разработят “солидни закони, които почиват не само над теоретическата основа на науката, не само на нуждата, посочена от времето, но йоще и на народните, обществените възражения”. Така ще се създадат закони, продължава той, “трайни и добри, които не вървят в разрез с възренията на обществото”.²⁴⁰ Тази позиция на Бобчев се доказва и от перманентните промени, изменения, или допълнения, а много често и приемането на изцяло нови закони по същите проблеми, каквато е практиката на предходните законодателни камари.

Подобен е случаят и с неразрешените проблеми между лихварите и земеделците длъжници в Черноморския и Дунавския район на Североизточна България. За разрешаването на този по същество социален проблем Министърът на правосъдието П. Славков внася в VII-то ОНС доклад и от името на правителството – Законопроект за

разрешението лихварските дела в Черноморския край.²⁴¹ Последният е приет през декември 1893 г. под името Закон за разрешение лихоимските дела във Варненското и Силистренското окръжия.²⁴²

Проблемът между лихварите и длъжниците започва да се създава след Кримската война. Тогава множество чужди капиталисти идват в Балчик, Варна и други черноморски градове. Целта им е да се занимават с търговия на земеделска продукция. Възползвайки се от простодушието на местното добруджанско население, едновременно с търговските сделки, те започват да се занимават спекулативно и с лихварски сделки. Особено силно се е развило лихварството през 1869, 1870 и 1871 г. поради неурожайните за селското стопанство години. В резултат на огромните лихви дълговете на земеделците към тези недобросъвестни кредитори бързо нарастват. За да си осигурят вземанията от длъжниците, лихварите успяват да наложат на властите да се отвори търговско съдилище в Балчик. Този съд обаче решава делата в полза на лихварите, в ущърб на земеделците длъжници.²⁴³ В резултат на всичко това положението на земеделците става непоносимо. Разрешаването на проблема с лихварските дела има дълга история. С този въпрос се е занимавало още турското правителство през 1870 г., поради множеството оплаквания на населението. През 1871 г. в Цариград пристига и българска делегация да търси помощта на турското правителство. В резултат на тези протести Високата порта още през 1871 г. спира разглеждането на заведените от лихварите дела срещу земеделците длъжници пред търговските съдилища в Балчик и Варна.²⁴⁴ Впоследствие, след пет годишно “размишление”, в началото на 1875 г. е издадена везирска заповед “да се съставят специални комисии, които да разгледат лихварския въпрос и да избавят земеделците длъжници от тиранските ръце на лихварите”.²⁴⁵ Тези комисии обаче остават неформирани. Затова и това решение на турското правителство, пише Ст. С. Бобчев, “остана само черно слово на бяло книже”.²⁴⁶ Едва на другата, 1876 г., от Цариград е изпратен един специален комисар да разреши изострилия се до крайност въпрос. Цариградският комисар обаче е възпрепятстван от местните власти да се запознае и да разреши проблема. Те открито се застъпвали за интересите на лихварите. Силна съпротива на пратеника на Високата порта оказва и “елинския (гръцкия – б.а.) вицекомсул (в гр. Варна – б.а.), който се мъчил всекак да защити своите поданици, каквито се оказали тогаз всички лихвари.”²⁴⁷ С това палиативните опити на цариградските власти да разрешат един тежък за земеделците длъжници от североизточните български земи социален проблем завършват с неуспех.

След Освобождението въпросът с лихварските дела отново възниква през 1883 г. Тогава в III-то ОНС се взема решение да се спре разглеждането по съдебен ред на лихварските дела и изпълнението на взетите вече решения докато въпросът не се проучи от една специално назначена комисия. Комисията е съставена в делови порядък, въпросът е проучен и е разработен проект за неговото разрешаване. Той е внесен за разглеждане в Народното събрание (IV-то ОНС) на 20 ноември 1884 г. В него и в следващите две камари обаче въпросът остава висящ.²⁴⁸ Едва VII-то ОНС разрешава този останал от турско време тежък социален проблем за много длъжници, като през ноември 1893 г. то приема почти без разисквания Закон за разрешение лихоимските дела във Варненското и Силистренското окръжия.²⁴⁹

По силата на приетия закон “лихоимски дела” са онези, чиито “записи ... съдържат лихва по голяма от дванадесет на сто годишно” и “са заведени или ще се заведат пред съдилищата по лихоимски записи, издадени по заеми, сключени до освобождението на Княжеството, от земеделци, жители на окръжията”, посочени в приетия закон (чл. 1 - 4).²⁵⁰ Със Закона се дава право на длъжниците да доказват с всички съдебни средства (чл. 7), противно на този закон наложената лихва (над 12 % - чл. 2). Това право длъжниците са имали и по силата на турския закон за лихвите, действал в Княжеството до 1 март 1893 г.²⁵¹ При доказване в съда,

че някои от дълговете са изплатени с незаконните лихви (над 12 %) или че е надплатено, “заимодавецът може да бъде осъден (по силата на чл. 8 от този закон) да повърне получената незаконна сума с нейните лихви от деня, в който му е била заплатена”.²⁵² Законът разпорежда делата да бъдат разглеждани от окръжните и апелативните съдилища с участието на представител от прокурорския надзор (чл. 5). Те били длъжни да склонят двете страни взаимно да се споразумеят (чл. 4) и само в случай, че не успеят, да издават съдебно решение (чл. 4).²⁵³ Идеята на законодателите е колкото се може по-безболезнено да бъде решен въпросът с лихварските дела, за да не се създава допълнително напрежение в обществото. С този закон стамболовистите успяват да разрешат важен социален проблем, тегнещ над една значителна част от българското население още от времето на турското владичество. Разбира се, специалистите икономисти си дават ясна сметка, че само със закони против лихварството въпросите относно справедливото кредитиране на производителите не могат да бъдат решени. Необходимо е било задълбочено и всестранно проучване на въпросите относно кредита. Приетият закон е повод за големия български учен юрист, държавник и общественик от онези времена Стефан Савов Бобчев да лансира още през януари 1894 г. идеята правителствата да търсят пътища за създаването на кредитни учреждения, които да осигуряват “по един лесен начин и с една ефтина лихва заеми на земеделците”.²⁵⁴

Управляващите народолиберали, въпреки водената от тях по същество държавническа политика, все повече си дават сметка за крехката социална база, върху която се крепи управлението им. Една от по-значимите стъпки за укрепване на позициите им сред обществеността е гласуването на множество частни “инициативи на законодателни предложения” и връщането им отново към пенсионните проблеми на чиновниците и учителите. Резултат на тези им опити са обсъдените законопроекти на Д. Йовев и К. Попов за “създаване и повдигане работническия елемент в България”, и на народния представител К. Стаменков за “задължителното преподаване на земеделието във всичките средни учебни заведения и духовни семинарии”. Тези законопроекти имат за цел социалното обезпечаване на работниците и селяните земеделци, като им осигурят професионално образование в средни учебни заведения и духовни семинарии и практическа подготовка в създадени от окръжните съвети образцови чифлици и работилници. Поради липса на време въпросните законопроекти са оставени за доразглеждане в следващите сесии на Народното събрание. Скорошното падане от власт на правителството обаче обрича тази благородна законодателна инициатива. С по-голямо и резултатно внимание народните представители обсъждат Закона за пенсиите на чиновниците и учителите.²⁵⁵ И през декември 1893 г. VII-то ОНС приема този от капитална важност закон, изтъква Ст. С. Бобчев, какъвто е Законът за пенсиите на чиновниците и учителите.²⁵⁶ С него се въвеждат и много други социални придобивки за всички чиновници и учители, имащи право на пенсия за изслужено време или пенсия по инвалидност. С този закон практически се изравняват правата за пенсиониране на всички държавни служители, като към тях се приобщават и учителите. Така се съединяват Законът за пенсиите на чиновниците с този за пенсиите на учителите. Сливат се и двата пенсионни фонда, с което се поставят при еднакви условия за пенсиониране чиновниците и учителите. Преследваната цел на правителството, според доклад на гл. секретар до министъра на вътрешните дела и доклад на последния до Народното събрание, е двойна: да не се рискува изчерпване на пенсионния фонд, а самите пенсии да бъдат в зависимост от по-дълговременна служба на държавата.²⁵⁷

По същество за социалната необходимост на този закон можем да съдим и от думите на Ст. Стамболов, казани при дебатите в Народното събрание на 15 декември 1893 г.: “Този закон, заявява той, се прави да се осигурят чиновниците, които, като са служили честно на правителството и като са били плащани колкото да живеят,

дохождат дни, когато ще станат неспособни за работа и няма с какво да живеят и стават пролетариат, за който никой не се грижи ... Трябва да се благодари на правителството, че е изпълнило заповедта на чл. 166 от Конституцията ...“²⁵⁸, според който “длъжностните лица, които са назначени на служба от Правителството, имат право да добиват пенсия, основата и количеството на която ще бъде определена по особен закон”.²⁵⁹

Важно признание за учителите е и дейността им преди Освобождението. С този закон при пенсиониране се зачитат и годините, през които те са преподавали в българските училища и до Освобождението. Зачитат се за пенсиониране и годините, през които някои от учителите са били на държавна служба, на работа в окръжните и общинските ведомства или по ведомството на Екзархията преди Освобождението. Пресмята се към годините за пенсиониране на всички длъжностни лица и времето, през което са участвали във въстание и война, или прекарано в затвор и заточение в името за освобождението на България. Зачитат се и всички години, прекарани в емиграция, ако са “употребени изключително в полза на народните движения за освобождението, а не в частна работа”.²⁶⁰ Нещо повече, времето, “употребено” за освобождението на България, по силата на чл. 17 “се брои двойно”.²⁶¹

Към социално значимите разпоредби на новия закон могат да се прибавят и разширените придобивки за инвалидите пенсионери, свързани с увеличаване размера на пенсията или правото на инвалидна помощ. Подобни социални подобрения са направени и за наследствените пенсии на всички служители и учители.²⁶² По същество със закона при пенсиониране се поставят върху една основа всички чиновници, намиращи се на държавна служба и учителите. Той обединява принципите, застъпени в Закона за пенсията на чиновниците и служащите по гражданското ведомство и в Закона за пенсията на учителите.²⁶³ В новия закон отново се застъпва пенсионната социална защита на всички държавни служители и упражняващите или упражняващи учителската професия граждани. Сега обаче е отделена специална глава за наследствените пенсии, където по разширено и в детайли се застъпват интересите на потърпевшите семейства.²⁶⁴ По-съществено с пенсионна социална заслуга са облагодетелствани бившите поборници за освобождението, учителствалите лица в българските училища и лекарите, служили в българските общини преди Освобождението, а също така и служителите по ведомството на Българската Екзархия.²⁶⁵ Всички години, отдадени на тези дела, законодателите определят за “пенсионни”.²⁶⁶ С този закон, приет вече в трудните години за управлението на Стамболовото правителство, народолибералите решават отново да изтъкнат своите социални приноси за държавните служители. Явен е и личният стремеж на Ст. Стамболов да търси подкрепата и помощта на своите съратници-поборници чрез официалното признаване на всички дейности, свързани с Освобождението и в служба на отечеството. Така той дава своего рода оценка и на водената от него политика, като я определя с части от този закон за продължение на делото на българските възрожденци.

В края на 1893 г. VII-то ОНС приема последните за Стамболовото управление закони. С изключително хуманна и социална значимост са законите, с които се предават за ползване за вечни времена на Сливенските, Старозагорските и Сусамските минерални бани от страна на Сливенския и Старозагорския градско-общински съвети и на Хасковския окръжен съвет.²⁶⁷ Идеята на законодателите е да се осигури по-широк достъп на населението до лековитите минерални извори.

През 90-те години на XIX в. напрежението на Балканския полуостров започва да нараства. То е предизвикано от взаимоотношенията между балканските държави, засилването на националноосвободителните движения на потиснатите народности в Османската империя и задълбочаващите се дипломатически действия между великите сили за преобладаващо влияние на Балканите и Близкия изток. В края на 80-те и началото на 90-

те години на XIX в. Високата порта предприема широка настъпателна политика и във всички области на империята е засилен икономическият, политическият и националният гнет над подвластното християнско население. Това, от своя страна, засилва революционните стремежи сред гръцкото население на остров Крит и на българите в Македония и Одринско. Сериозни опити са били направени от страна на Атина и Белград за поделянето на Македония между Гърция, Сърбия и България.²⁶⁸ Големите претенции на Атина обаче и твърдият отказ на София да дели тези исконни български земи дълбоко замразяват тази идея за други времена.

Междувременно се засилва и натискът на Англия, Франция и Русия върху турското правителство срещу извършваните издевателства над друговерското население в Империята и за осъществяване на реформеното дело, предвидено от Берлинския договор.²⁶⁹ Това още повече раздвижва подтиснатото българско население в Македония и Одринска Тракия.

Всичко това се отразява и върху законодателната политика на народнолибералното правителство. Въпреки че е далеч от мисълта и желанието за военен конфликт на Балканите в този момент, то решава да предприеме известни подготвителни действия. Доказателство за тази правителствена позиция е приетият на 20 декември 1893 г. от VII-то ОНС нов Закон за реквизиция.²⁷⁰ Още в първия член на закона се заявява, че той ще бъде в сила “Във време на война или при обща или частична мобилизация на войските, както и при съсредоточаване на войски...”²⁷¹ С всички останали членове строго се регламентира приложението на тази реквизиционна политика. Определени са всички видове храни, предмети, животни, сгради, помещения и други, но само онези, които “съставляват потребност за войската”.²⁷² Така се поставя основата на обществената социална защита. С няколко други разпоредби законодателите ограничават реквизициите до възможностите на всеки отделен гражданин. Изпълнителите на реквизиционния закон са длъжни да “оставят всекиму необходимите за живеене и работение: храна, облекло, къщни съдове и работен или впрегателен добитък и нужните според занаятието му инструменти”.²⁷³ Тази евентуална и по същество “военна реквизиция” се осъществява от специално учредени реквизиционни комисии, които се подпомагат от всички местни административни власти. Реквизираните предмети се описват и оценяват “по особен правилник, одобрен от Министерския съвет”. В последствие реквизираните предмети се изплащат от държавата “по особен правилник”, също изработен от правителството.²⁷⁴ Това е едно справедливо и социално съобразено решение, тъй като не всички граждани могат да бъдат “реквизирани”, а “реквизираните” – равностойно натоварени с тази тежест. Чрез изплащането на реквизираните предмети практически се натоварват всички граждани данъкоплатци, което е едно справедливо социално разрешаване на този своего рода икономически военен дълг за населението. Няколко дни преди приемането на този закон (на 17 декември 1893 г.), съобразен с конюнктурните балкански проблеми, Народното събрание приема още един закон от такъв характер. Това е Законът за собственото облекло, с което трябва да се явяват новобранците при повикване на служба. И с него законодателите осигуряват социална защита на най-бедните новобранци. За тях посочените в закона вещи, с които те трябва да се явят при повикване в съответните военни подразделения, задължително се осигуряват за сметка на общинските управления.²⁷⁵

И така, макар и VII-то ОНС да просъществува кратко, неговата дейност е достоен завършек на цялостното законодателно дело на народнолибералите. Приетите от този парламент закони са принос и към социалната политика на народнолибералите, прокарвана чрез законотворческата дейност на правителството в Народното събрание.

* * *

В годините на Стамболовото управление за първи път след Освобождението парламентът завършва своите редовни мандати. Това позволява на Народното събрание да разработи закони, които със своите разпоредби са фундаментът на българската държавност.

Анализът на социалната част от законодателството на народолибералите убедително доказва извода, че през тези години в много отношения завършва започналата от епохата на Българското възраждане и преминала решителния си етап през годините на Временното руско управление буржоазно-демократична революция. Много от законите със значително социално съдържание, макар да са прокарани от Ст. Стамболов и съмишлениците му с “революционна решителност и категорическа непримиримост от хъшовските години”,

както пише А. Пантев²⁷⁶, те много често са трудно осъществими поради липсата на обективни обществени условия. Независимо от това, широко вградените социални елементи в почти всички закони са доказателство за демократичния и хуманен характер на законодателното дело на народолибералите. Те отговарят и дори изпреварват актуалните потребности на времето в тогавашното Българско княжество.

Законодателството на младата българска държава показва и едно ускорено преминаване “към нов начин на икономическо мислене и поведение”.²⁷⁷ Това обективно и практически е осигурено от Търновската конституция и всички закони, независимо дали са за армията, полицията, просветата, администрацията, съдопроизводството и т.н.²⁷⁸ Към този анализ на проф. Благой Колев ще добавим, че демократичният характер на Конституцията на Българското княжество и широко вградените елементи в българското законодателство, в това число и изработените при Стамболовото управление, определят и “новия начин” на демократично и хуманно мислене и поведение на всички политици и държавници, които Симеон Радев сполучливо нарече строители на нова България. Изградените социални структури от законодателството осигуряват приемственост и бързо практическо приложение на последователно изработените от парламента законодателни продукти.

Вградените социални разпоредби в законите на народолибералите осъществяват връзката на държавата с всички прослойки на българското общество. Те са и своего рода потвърждение на обективния избор на името на Стамболовистката партия – Народно-либерална. Първата ѝ част е обещание да се отстояват народните интереси, а втората е подкрепа на прегърналите актуалните в онези времена либерални идеи – промишленици, търговци и други предприемчиви представители на младото българско капиталистическо общество.

И най-накрая можем убедено да твърдим, че социалните разпоредби на българското законодателство от края на XIX век са мостът, по който възрожденското общество навлиза в динамичните процеси на съзряващия капитализъм. Мястото на лидер в този процес заслужено заема Стефан Стамболов – революционерът от възрожденската епоха и политикът и държавникът на възстановената след петвековно чуждо владичество българска държава, подкрепян от мнозинството в парламента, формирано от негови стари съмишленици и нови съпартизани.

Бележки

- ¹ Радев, Симеон, Строителите на съвременна България, т. 1, 2, С., 1973; Попов, Радослав, България на кръстопът. Регентството 1886-1887, С., 1991; Попов, Радослав, Русия против Стамболов или Стамболов против Русия, С., 2000; Пантев, Андрей, Противоречивото наследство на Стефан Стамболов, Векове, 1981, кн. 5; Пантев, Андрей, Англия срещу Русия на Балканите 1879/1894, С., 1972; Саздов, Димитър, Държавникът – Стефан Стамболов, сп. “Свобода”, орган на Народнолибералната партия “Стефан Стамболов”, год. II, 1994, бр. 1-2, с. 15-17; Косев, Константин, Стефан Стамболов – революционер и държавник, Вж.: Стефан Стамболов – революционер и книжовник, В. Търново, 1987, с. 7-16; Саздов, Д., Стефан Стамболов и политическата опозиция в България в годините на неговото управление, сборник – Стамболов и България, С., 1995, с. 70-79; Саздов, Д., Политическите сили в Княжество България в условията на Стамболовия режим (1887-1894 г.), Трудове на катедрите по история и богословие, Шумен, 1997, с. 178-191; Николова, Веска Г., Русофилство и русофобство в България (края на XIX век – 1912 г.), Вж.: Славянската взаимност – минало и съвременност, Славянски летописи, т. I, С., 1994, с. 145-147; Грънчаров, Ст., Политическите сили и монархическият институт в България (1886-1894 г.), С., 1984; Пешев, Петър, Историческите събития и дейтели от навечерието на освободението ни до днес, трето фототипно издание, С., 1993, с. 46-47; 226-232; 251-258; 274-300; Пантев, А., Видян отблизо и далеч, Вж.: Стефан Стамболов – революционер и книжовник..., с. 17-27; Неделчев, Михаил, Биографическият образ на Стефан Стамболов – Типове митологизации и демитологизации, Вж.: Стефан Стамболов – революционер и книжовник..., с. 154-164; Саздов, Димитър, Българските буржоазни партии и проблемът за признаването на княз Фердинанд (1887 – 1896 г.), Вж.: Бог и Цар в българската история, Пловдив, 1996, с. 180 – 187; Хр. Христов, Към характеристиката на Стамболовия режим, Истор. пр., 1951 – 1952, кн. 1, с. 19 – 49; Ганчев, Добри, Спомени за княжеското време, С., 1973, с. 152 – 190; Маринов, Димитър, Стефан Стамболов и новейшата ни история, летописни спомени и очерки, част първа и част втора, С., 1992; Иванов, Димитър, Стефан Стамболов, С., 2000. Подробно за направените изследвания за Ст. Стамболов виж и : Стефан Стамболов, Био – библиографски указател, Велико Търново, 1984, с. 17 – 35.
- ² Манолова, Мария, Парламентаризмът в България 1879-1894, С., 1989, с. 157, 158; Я. Радев, Монтеско и неговото учение за разделение на властите. – изв. на Инст. За правни науки, С., 1957, кн. 1, 1956, с. 210 – 211.
- ³ Държавен вестник, бр. 94 от 25 авг. 1887.
- ⁴ Пак там.
- ⁵ Саздов, Димитър, Либералите-каравелисти през Стамболовия режим, Векове, 1986 кн. 2, с. 36-37; 40-41; История на България, том втори, С., 1962, с. 110; Саздов, Д., Попов, Р., Спасов, Л. История на България , т. II, С., 2003, с. 150-161; За обстановката в навечерието и в деня на изборите виж и публикуваните документи от архива на министър-председателя Ст. Стамболов, личен архив, том XI, тема, телеграми, записки, доклади, С., 2002, с. 346-360.
- ⁶ Това се признава и от самия Ст. Стамболов (Стефан Стамболов, Парламентарни речи, съставители Димитър Иванов и Милен Куманов, С., 1995, с. 269 – 271).
- ⁷ Саздов, Д. и др., Цит. съч. История на България, с. 162, 163. Подробно за антиконституционните негативни страни на трите закона виж: Манолова, Мария, История на държавата и правото. Третата българска държава 1878 – 1944, С., 2001, с. 122, 123.
- ⁸ НА на БАН, ф. 19-к, оп. 1, а. е. 733, л. 1-2; вж.: и а. с. 1064, л. 1, НБКМ – БИА, ф. 63, а. е. 99, л. 15-29.
- ⁹ Стенографски дневници на V ОНС, I РС , 25 ноем. 1887.
- ¹⁰ Държавен вестник, бр. 145 от 22 дек. 1887.
- ¹¹ Пак там.
- ¹² Пак там.
- ¹³ Пак там.
- ¹⁴ Приетият нов Закон за Окръжните съвети отменя същия от 23 септември 1882 г. и всички закони, правила и разпореждания, които се отнасят до устройството на окръжните съвети и влизат в противоречие с този закон. (Държавен вестник, бр. 145 от 22 дек. 1887). При преписването на закона в канцеларията на Народното събрание са допуснати някои грешки. През юли 1888 г. грешките са поправени и законът отново е утвърден от княз Фердинанд. Публикуван е отново в Държавен вестник на 13 октомври 1888 г. (Държавен вестник, бр. 111 от 13 окт. 1888).
- ¹⁵ Държавен вестник, бр. 61 от 7 юни 1888. Вж. и бр. 6 от 17 ян. 1889, стр. 5
- ¹⁶ Държавен вестник, бр. 61 от 7 юни 1888. Селско-общински съд се изгражда във всяка селска община. В състава на съда влизат кметът и двама заседатели. Общинският писар изпълнява длъжността на секретар на селско-общинския съд. ”Ходатайството на адвокати и повереници пред селско-общинския съд не се допуска”. А дейността на кмета и съдебните заседатели в селско-общинския съд е безплатна. При отсъствие по неуважителни причини обаче те се наказват с глоби. (Държавен вестник, бр. 61 от 7 юни 1888).

- ¹⁷ К. Косев, Стефан Стамболов – революционер и държавник. Вж.: Стефан Стамболов – революционер и държавник, В. Търново, 1987, с. 15.
- ¹⁸ Радева, Мария, Културната политика на българската буржоазна държава 1885-1908, С., 1982, с. 23.
- ¹⁹ Доросиев, Л., Развитие на учебното дело в нашите първоначални училища, Учителски преглед, кн. VI, С., 1899, с. 1042-1069.
- ²⁰ Пак там, с. 1069.
- ²¹ Държавен вестник, бр. 1 от 2 ян. 1888.
- ²² Държавен вестник, бр. 9 от 1 септ. 1888; бр. 96 от 6 септ. 1888 (Съобщава, че Ал. Константинов е помощник прокурор в Софийския Апелативен съд) ; бр. 97 от 22 септ. 1888; бр. 103 от 24 септ. 1888; бр. 104 от 27 септ. 1888; бр. 109 от 8 окт. 1888; бр. 114 от 20 окт. 1888; бр. 132 от 3 дек. 1888; бр. 7 от 11 ян. 1892.
- ²³ Държавен вестник, бр. 1 от 2 ян. 1888.
- ²⁴ Пак там.
- ²⁵ Държавен вестник, бр. 1 от 2 ян. 1888. Всеки стипендиант бил задължен от Закона предварително да подпише “писмено задължение”, че ще служи на държавата, ако бъде поканен от правителството, където и да е и на каквато и да е държавна длъжност.
- ²⁶ Пак там.
- ²⁷ Алексиев, Н., Нашата училищна политика, С. 1912, с. 60.
- ²⁸ Стенографски дневници на V ОНС, II РС, XXXV зас., 9 дек., 1888, с.34 – 35; Стефан Стамболов, парлам. речи..., с. 377.
- ²⁹ Пантев, Андрей, Видян от близо и далеч, Вж.: Стефан Стамболов - революционер и книжовник (материали от Националната сесия, проведена на 5 декември 1984 г.), В. Търново, 1987, с. 20. Професор Ем. дьо Лавеле е един от защитниците на християнското население в Македония и Одринска Тракия. Като такъв той е смятан от софийските правителства през 80-те години на XIX в. за приятел на българския народ (История на България в четиринадесет тома, том седми, С., 1991, с.139).
- ³⁰ Държавен вестник, бр. 84 от 9 авг. 1888.
- ³¹ Пак там.
- ³² Държавен вестник, бр. 4 от 12 ян. 1889. С оглед правилното приложение на този Закон малко след това Министерството на просвещението приема и необходимия “Правилник по отпускане пенсии и временни помощи на учителите (съгласно закона за пенсиите)”. (Държавен вестник, бр. 32 от 23 март 1889).
- ³³ Саздов, Димитър, Петко Каравелов, демократ, политик и държавник, С., 2002, с. 36.
- ³⁴ Радева, Мария, Цит. съч., с. 26.
- ³⁵ Държавен вестник, бр. 110 от 11 окт. 1888; Арnaudов, Михаил, История на Софийския университет, С., 1939, с. 48-50.
- ³⁶ Стенографски дневници на V ОНС, II РС, кн. IX, с. 55.
- ³⁷ Стенографски дневници на V ОНС, II РС, XXXV зас., кн. VII, с. 79.
- ³⁸ Държавен вестник, бр. 2 от 5 ян. 1889.
- ³⁹ Свобода, бр. 310 от 18 окт., бр. 312 от 21 окт. 1889; Шишманов, Иван, Нашето висше училище, Мисъл, 1892, кн. 3-4, с. 235-246.
- ⁴⁰ Стенографски дневници на V ОНС, II РС, XLIV зас., 17 дек. 1888 г., с. 207 - 231; Държавен вестник, бр. 6 от 17 ян. 1889.
- ⁴¹ Държавен вестник, бр. 110 от 11 окт. 1888.
- ⁴² Държавен вестник, бр. 2 от 5 ян. 1889.
- ⁴³ Държавен вестник, бр. 112 от 15 окт. 1888.
- ⁴⁴ Стенографски дневници на V ОНС, II РС, XXII зас., 22 ноемв. 1888, с. 58 – 79.
- ⁴⁵ Държавен вестник, бр. 140 от 24 дек. 1888.
- ⁴⁶ Пак там.
- ⁴⁷ Стенографски дневници на V ОНС, II РС, XLII зас., 16 дек. 1888 г., с. 154 – 172.
- ⁴⁸ Държавен вестник, бр. 4 от 12 ян. 1889.
- ⁴⁹ Пак там.
- ⁵⁰ Пак там.
- ⁵¹ Пак там.
- ⁵² Държавен вестник, бр. 11 от 28 ян. 1889.
- ⁵³ Пак там.
- ⁵⁴ Върховния медицински съвет се създава според част първа, чл.V на този закон към Министерството на вътрешните дела. Той се явява най-висше съвещателно санитарно тяло по всички хигиенни и др. от този род въпроси на държавата. Състои се от 9 члена. По право в Съвета влизат директора на санитарната гражданска дирекция, главния военен лекар, началниците на аптечната и ветеринарна части и химикът при дирекцията. Останалите членове се назначават от Министъра на вътрешните дела. Това са лекари-български поданици имащи 8 годишна медицинска практика в страната. За членовете на Върховния медицински съвет се предвиждат минимални

хонорари от бюджета на Министерството на вътрешните дела-за всяко заседание по 10 лв. за членовете, които са на държавна или общинска щатна работа и по 20 лв. за останалите, които не са на подобна работа.

Председател на Върховния медицински съвет е по право Министърът на вътрешните дела. Когато той отсъства, съветът се ръководи от директора на санитарната дирекция, а при негово отсъствие – от най-възрастния член. (Държавен вестник, бр.11 от 28 ян.1889).

⁵⁵ Пак там.

⁵⁶ Пак там.

⁵⁷ Пак там.

⁵⁸ Пак там.

⁵⁹ Пак там.

⁶⁰ Пак там.

⁶¹ Пак там.

⁶² Пак там.

⁶³ Тези правилници са : “Правилник за заседанията и вътрешния ред на Върховния Медицински Съвет” (основан на чл. 26 от “Санитарния Закон”); “Правилник за обязаностите на околийските лекари” (основан на чл. 48 от “Санитарния Закон”); “Правилник за обязаностите на общинските лекари” (основан на чл. 68 от “Санитарния Закон”); “Правилник за административно-домакинската част на държавните болници” (основан на членове 134 и 138 от “Санитарния Закон”); “Правилник за правата и обязаностите на окръжните хигиенически съвети” (основан на чл. 76 от “Санитарния Закон”). Правилниците са публикувани в “Държавен вестник”, както следва : бр. 38 от 15 апр., бр. 42 от 25 апр., бр. 43 от 27 апр., бр. 47 от 6 май и бр. 48 от 9 май 1889 г.

⁶⁴ Държавен вестник, бр.15 от 21 ян. 1893. Допълнени и изменени са чл. 20, 111, 112, 117, 119, 124, 125 и 136 от Санитарния закон.

⁶⁵ Пак там.

⁶⁶ Държавен вестник, бр. 114 от 24 окт. 1889.

⁶⁷ Държавен вестник, бр. 133 от 12 дек. 1889. Закон за полицията.

⁶⁸ Сборник на действующите закони на Княжество България по Министерството на вътрешните работи и военното министерство, С., 1896, с. 229 – 247.

⁶⁹ Пак там, с. 229.

⁷⁰ Пак там, с. 230.

⁷¹ Пак там, с. 230, 231.

⁷² Пак там.

⁷³ Държавен вестник, бр. 133 от 12 дек. 1889.

⁷⁴ Пак там.

⁷⁵ Пак там.

⁷⁶ Пак там.

⁷⁷ За съжаление обаче партизанската (партийна намеса) в работата на полицията, впоследствие проявена и в законодателна инициатива за промени в организацията и дейността на тази институция, води до изоставане на нейното качествено развитие и тя остава с нисък социален престиж (Симеонов, Стефан Полицията в Б-я (1879-1944), С., 2003, с. 22).

⁷⁸ Херинг, Сабине, Историята на социалната работа в Източна Европа 1900-1960 г. Изследователски достижения и сравнителни аспекти. Вж.: Обществено подпомагане и социална работа в България – история, институции, идеологии, имена. Доклади от конференция, проведена в Югозападния университет “Неофит Рилски”-Благоевград 17-18 септ. 2004, Благоевград, 2005, с. 9-10.

⁷⁹ Стенографски дневници на V ОНС, III РС, зас. от 16 дек. 1889; Държавен вестник, бр. 50 от 5 март 1890, с. 2-12.

⁸⁰ Държавен вестник, бр. 50 от 5 март от 1890.

⁸¹ Стенографски дневници на V ОНС, III РС, XXV зас., 27 ноем. 1889 г.

⁸² Държавен вестник, бр. 13 от 17 ян. 1890.

⁸³ Пак там.

⁸⁴ Стенографски дневници на V ОНС, III РС, 28 ноемв. 1889, С. 1890, с. 277 – 301.

⁸⁵ Държавен вестник, бр. 17 от 22 ян. 1890.

⁸⁶ Пак там.

⁸⁷ Държавен вестник, бр. 6 от 11 ян. 1894; Юридически преглед, год. II, кн. 1, 1-й януарий 1894 г., с. 3.

⁸⁸ Йочев, Евгени, Законодателството в Царство България (1879-1944 г.), Конституция, закони, мотиви, доклади, укази, наредби-законои, С., б.г., с. 94-115; Държавен вестник, бр. 31 от 8 февр. 1890.

⁸⁹ Стенографски дневници на V ОНС, III РС, кн. I С., 1889, с. 18-20.

⁹⁰ Пак там.

⁹¹ Стенографски дневници на V ОНС, III РС, XVI зас. 13 ноемв. 1889, С., 1889, С., 1890, с. 1 – 50.

⁹² Йочев, Евг., Цит. съч., с. 111-115.

⁹³ Пак там., с. 94 и сл.

- ⁹⁴ Стенографски дневници V ОНС, III РС, кн. I, С., 1889, с. 27-29. Доклад до V-то ОНС от Министъра на правосъдието Димитър Тончев.
- ⁹⁵ Пак там.
- ⁹⁶ Пак там.
- ⁹⁷ Пак там.
- ⁹⁸ Пак там.
- ⁹⁹ Пак там.
- ¹⁰⁰ Държавен вестник, бр. 20 от 25 ян. 1890; Йочев, Евг., Цит.съч., с. 100-109.
- ¹⁰¹ Стенографски дневници на V ОНС, III РС, XLI зас., 16 дек. 1889, С., 1890, с. 438 – 456. Ако някои от свещениците е учителствал до ръкополагането му тези години също се зачитат за трудов стаж.
- ¹⁰² Държавен вестник, бр. 31 от 8 февр. 1890.
- ¹⁰³ Пак там. През март 1890 г., “Правилникът за отпускане пенсии и временни помощи на свещениците” е утвърден от княз Фердинанд, а през април публикувани в “Държавен вестник”, бр. 82 от 17 апр. 1890 г. Впоследствие, по предложение на министъра на външните работи и исповеданията, Князът издава укази, с които персонално се определят и отпускат пенсии на престарели свещеници и на свещенически вдовици. Тези пенсии се изплащат от сумите, предвидени в “закона за пенсиите и временните помощи на свещениците”. (Държавен вестник, бр. 7 от 11 ян. 1892 г.)
- ¹⁰⁴ Вълков, Георги, Руските учители на българското войнство, С., 1977, с. 119-120.
- ¹⁰⁵ Държавен вестник, бр. 31 от 8 февр. 1890.
- ¹⁰⁶ Пак там.
- ¹⁰⁷ Държавен вестник, бр. 31 от 8 февр. 1890.
- ¹⁰⁸ Държавен вестник, бр. 31 от 8 февр. 1890.
- ¹⁰⁹ Пак там.
- ¹¹⁰ Въпросът за участието на армията във вътрешнополитическия живот е често дискутиран от българските политици. Тази позиция отстоявал и Др. Цанков през есента на 1883 г., като заявил, че “бунтовете и безредиците не са политика, а войската е длъжна да пази реда в страната”. Доволни от тази му позиция остават и консерваторите Стоилов и Начович. (Георги Вълков, Цит. съч., с. 180-181).
- ¹¹¹ Дневник (стенографически) на VI ОНС, II РС, XXX-то зас., 3. XII.1891; Държавен вестник, бр.36 от 15 февр.1892.
- ¹¹² Държавен вестник, бр. 44 от 26 февр. 1892.
- ¹¹³ Виж по-горе изложението за тези закони, в тази и предходната глава.
- ¹¹⁴ Държавен вестник, бр. 56 от 12 март 1890.
- ¹¹⁵ Държавен вестник, бр. 56 от 12 март 1890.
- ¹¹⁶ Горанов, П., М. Петров, Д. Саздов, Роль России в государственном устройстве Болгарского Княжества, Вж.: Незабываемый подвиг, Львов, 1980, с. 95, 96, 98, 100; М. Г. Манолова, Временното руско управление в България през 1877-1879 г. и пощенското дело – Исторически преглед, 1968, кн. 6, с. 33-39.
- ¹¹⁷ Д А - Ловеч, ор. 25-к, оп. 1, д. 344, л. 2, 4-6; д. 345, л. 8, 9, 13.
- ¹¹⁸ Сборник материалов по гражданскому управлению и оккупации в Болгарии, 1877-1878-1879 г. (под ред. Н. Р. Овсяного), СПб., 1903, вып. 2, с. 289.
- ¹¹⁹ Стойков, Н., Няколко думи за горите у нас, Вж.: сп. Промисленост, Научно – икономическо списание, год. I, 1 – 15 април 1888, кн. XI и XII, с. 210 – 211.
- ¹²⁰ Държавен вестник, бр. 26 от 1 февр. 1890.
- ¹²¹ Държавен вестник, бр. 26 от 1 февр. 1890.
- ¹²² Пак там.
- ¹²³ Пак там.
- ¹²⁴ Пак там.
- ¹²⁵ Пак там.
- ¹²⁶ Държавен вестник, бр. 10 от 13 ян., бр. 12 от 16 ян., бр. 14 от 18 ян., бр. 22 от 27 ян. 1890.
- ¹²⁷ Саздов, Димитър, Либералите - каравелисти през Стамболовия режим ..., с. 42, 43; Саздов, Д., Стефан Стамболов и политическата опозиция в България в годините на неговото управление, Стамболов и България, Сборник доклади и съобщения, С., 1995, с. 70-79; Саздов, Д., Политическите сили в Княжество България в условията на Стамболовия режим (1887-1894 г.), Трудове на катедрите по история и богословие, Шумен, 1997, 1, с. 178-191.
- ¹²⁸ История на България, т. VII, С., 1991, с. 264 – 266.
- ¹²⁹ Държавен вестник, бр. 4 от 5 ян. 1891.
- ¹³⁰ Пак там.
- ¹³¹ Пак там.
- ¹³² Пак там.
- ¹³³ Пак там.
- ¹³⁴ Дневници (стенографически) на VI ОНС, I РС, XIX заседание, 19 ноември 1890 г., С., 1891, с. 170.

- ¹³⁵ Пак там. С. 171.
- ¹³⁶ Държавен вестник, бр. 10 от 14 ян. 1891.
- ¹³⁷ Пак там.
- ¹³⁸ Дневник (стенографически) на VI ОНС, I РС, XIX зас., 19 ноемв. 1890., с. 171
- ¹³⁹ Дневник (стенографически) на VI ОНС, I РС, XXX зас., 7 дек. 1890, с. 1 – 35; XXXII зас., 10 дек. 1890, с. 57-79, С., 1891.
- ¹⁴⁰ Държавен вестник, бр. 10 от 14 ян. 1891. Впоследствие, през декември 1891 г. се приемат “Закон за пенсиите на чиновниците и служащите по гражданското ведомство” и “Закон за изменение и допълнение членовете : 1, 3, 4, 19, 20, 25 и 32 от “Закона за пенсиите на военните лица и чиновниците по Военното Ведомство”. С тези закони се допълват и усъвършенстват Закона за инвалидното съдържание от 25 ноември 1880 г., Закона за инвалидното съдържание на административно – полицейските чиновници от 16 декември 1887 г., Закона за пенсиите на Министрите в оставка от 16 декември 1889 г. и закона за пенсиите на военните лица и чиновниците по Военното Ведомство. По същество обаче всички социални елементи се запазват или допълват и в новите закони. (Държавен вестник, бр. 6 от 10 ян. 1892). “За приспособлението” на закона за пенсиите на чиновниците и служащите по гражданското ведомство Министерството на вътрешните работи разработва и специален Правилник. С него се улеснява работата на изпълнителите на закона. (Държавен вестник, бр. 56 от 11 март; бр. 88 от 25 апр. 1892).
- По-късно към закона за пенсиите на чиновниците и служащите по гражданското ведомство, с друг закон са приобщени също и поборници и опълченци участвали “във войни, емиграции, затвори и заточения до освобождението”. (Държавен вестник, бр.13 от 19 ян. 1893).
- ¹⁴¹ Държавен вестник, бр. 10 от 14 ян. 1892.
- ¹⁴² Дневник (стенографически) на VI ОНС, I РС, XX зас., 23 ноем. 1890, С., 1891, с. 188.
- ¹⁴³ Пак там.
- ¹⁴⁴ Държавен вестник, бр. 8 от 11 ян. 1891.
- ¹⁴⁵ Пак там.
- ¹⁴⁶ Пак там.
- ¹⁴⁷ Пак там, бр. 30 от 7 февр. 1892.
- ¹⁴⁸ Пак там., бр. 8 от 11 ян. 1891.
- ¹⁴⁹ Икономиката на България до социалистическата революция, т. I, С., 1969, с. 386.
- ¹⁵⁰ Държавен вестник, бр. 32 от 9 февр. 1891.
- ¹⁵¹ Пак там.
- ¹⁵² Пак там.
- ¹⁵³ Държавен вестник, бр. 226 от 15 окт. 1891; Дневник (стенографически) на VI ОНС, II РС, кн. II, тържествено заседание, 15 окт. 1891, С., 1892, с. 1 - 5.
- ¹⁵⁴ История на България, в четиринадесет тома, т. 7, 1878-1903, С., 1991, с. 135.
- ¹⁵⁵ Държавен вестник, бр. 66 от 26 юли 1884; История на България, т. 7..., с. 135.
- ¹⁵⁶ История на България, т. 7 ..., с. 135-136.
- ¹⁵⁷ НА на БАН, ф. 19 оп. I, а. е. 573, л. 4 – 5.
- ¹⁵⁸ Пак там.
- ¹⁵⁹ Държавен вестник, бр. 271 от 11 дек. 1891.
- ¹⁶⁰ Пак там.
- ¹⁶¹ Пак там.
- ¹⁶² Пак там.
- ¹⁶³ Пак там.
- ¹⁶⁴ Пак там.
- ¹⁶⁵ Стефан Стамболов, парламентарни речи ..., с. 433.
- ¹⁶⁶ Съгласно този закон дължащите до 100 лева несъбрани данъци трябва да се издължат до една година, дължащите до 500 лева в срок от две години, за дългове до 1000 лева срокът е определен на три години, а за тези над 1000 лева до четири години. (Държавен вестник, бр. 1 от 2 ян. 1892).
- ¹⁶⁷ Държавен вестник, бр. 1 от 2 ян. 1892.
- ¹⁶⁸ Държавен вестник, бр. 91 от 30 апр. 1893.
- ¹⁶⁹ Държавен вестник, бр. 1 от 2 ян.; бр. 21 от 28 ян.; бр. 23 от 30 ян.; бр. 29 от 6 февр. 1892.
- ¹⁷⁰ Държавен вестник, бр. 1 от 2 ян. 1891.
- ¹⁷¹ Държавен вестник, бр.273 от 13 дек.; бр. 280 от 21 дек. и бр. 279 от 20 дек. 1891.
- ¹⁷² Държавен вестник, бр. 273 от 13 дек. 1891.
- ¹⁷³ Държавен вестник, бр. 280 от 21 дек. 1891.
- ¹⁷⁴ Пак там.
- ¹⁷⁵ Пак там.
- ¹⁷⁶ Пак там.

- ¹⁷⁷ Пак там. С този закон се отменя чл.107 от закона за земите от 11 март 1858 г., правилника за мините от 3 април 1869 г., проекта на поемните условия “за каменно – въглещните рудници, утвърден с указ под № 140 от 24 февруари 1883 г., както и всички други разпореждания противоречащи на настоящия закон.”(Държавен вестник, 280 от 21 дек. 1891).
- ¹⁷⁸ Държавен вестник, бр. 279 от 20 дек. 1891.
- ¹⁷⁹ Държавен вестник, бр. 279 от 20 дек. 1891.
- ¹⁸⁰ Пак там.
- ¹⁸¹ Дневници (стенографически), VI ОНС, II РС, XXX зас., 3 дек. 1891, С., 1892, с. 183 - 190; Държавен вестник, бр. 279 от 20 дек. 1891.
- ¹⁸² Държавен вестник, бр. 6 от 10 ян. 1892. С чл. 53 на този закон се отменят закона за инвалидното съдържание от 25 ноември 1880 г., Закона за инвалидното съдържание на административно - полицейските чиновници от 16 декември 1887 г., Закона за пенсиите на министрите в оставка от 16 декември 1889 г. и всички наредби, които противоречат на настоящия закон.
- ¹⁸³ Държавен вестник, бр. 6 от 10 ян. 1892. В този случай пенсията е 1/3 от годишните заплати през второто петилетие и с добавка от 1/30 за всяка следваща година над десетата.
- ¹⁸⁴ Пак там. С този член размерът на инвалидната пенсия се определя на: 1) ¾ от заплащането, което е получавал във времето на злополуката; 2) ½ от заплащането, ако инвалида е неспособен за работа; и 3) 1/3, ако е останал полуспособен за работа.
- ¹⁸⁵ Пак там.
- ¹⁸⁶ Държавен вестник, бр. 88 от 25 апр. 1892.
- ¹⁸⁷ Държавен вестник, бр. 13 от 19 ян. 1893.
- ¹⁸⁸ Пак там.
- ¹⁸⁹ Държавен вестник, бр. 285 от 31 дек. 1891.
- ¹⁹⁰ Пак там.
- ¹⁹¹ Пак там.
- ¹⁹² Пак там.
- ¹⁹³ Пак там.
- ¹⁹⁴ Пак там.
- ¹⁹⁵ Държавен вестник, бр. 12 от 17 ян. 1892. По – късно през юли 1893 г. е публикуван нов ”Правилник за приспособление закона за пенсиите на учителите от 1888 и 1891 г.” (Дър. в, бр. 159 от 26 юли 1893).Той е свидетелство за динамично развиващите се процеси в българското общество.
- ¹⁹⁶ Парушев, Йордан, Първата просветна реформа в България през 1891 г., Исторически преглед, 1987, кн. 6, с. 39 - 40.
- ¹⁹⁷ Учебно – просветното дело в България, С., 1906, с. 324.
- ¹⁹⁸ В изработването на този закон голям принос има и големия български учен Иван Д. Шишманов. Виж: Радева, Мария, Културната политика..., с. 28, 38.
- ¹⁹⁹ Държавен вестник, бр.17 от 23 ян. 1892.
- ²⁰⁰ Пак там.
- ²⁰¹ Радева, М., Цит. съч. с. 28.
- ²⁰² Алексиев, Н., Нашата училищна политика, С., 1912, с. 62; Вж. и М. Радева, Цит. съч. с. 302; Йордан Парушев, Първата просветна реформа в България през 1891 г., Исторически преглед, кн. 6, 1987, с. 42, 43.
- ²⁰³ Алексиев, Н., Цит. съч., с. 28.
- ²⁰⁴ Държавен вестник, бр. 17 от 23 ян. 1892.
- ²⁰⁵ Пак там.
- ²⁰⁶ Пак там.
- ²⁰⁷ За тях виж. М. Радева, Цит. съч., с. 28-38.
- ²⁰⁸ Държавен вестник, бр. 8 от 13 ян. 1892.
- ²⁰⁹ Пак там.
- ²¹⁰ Пак там.
- ²¹¹ Пак там.
- ²¹² Държавен вестник, бр. 14 от 20 ян. 1893.
- ²¹³ Дневници (стенографически) на Шестото Обикновено Народно Събрание, Втора редовна сесия, кн. II, XVIII зас., 18 ноември 1891, С., 1892, с. 48.
- ²¹⁴ Цит. съч., с. 116-139.
- ²¹⁵ Йочев, Евгени, Цит. съч., с. 122, 123, 138, 139.
- ²¹⁶ Пак там, с. 133.
- ²¹⁷ Пак там, с. 134, 135.
- ²¹⁸ Пак там, с. 135
- ²¹⁹ Пак там, с. 135

- ²²⁰ Пак там, с. 136
- ²²¹ Пак там, с. 136, 137.
- ²²² Държавен вестник, бр. 226 от 15 окт. 1892 .
- ²²³ Дневници (стенографически) на Шестото Обикновено Народно Събрание. Трета редовна сесия, XI заседание, 13 ноември 1892 г. кн. II, С., 1893, с. 231 – 232.
- ²²⁴ Пак там.
- ²²⁵ Пак там.
- ²²⁶ Пак там.
- ²²⁷ Държавен вестник, бр. 268 от 5 дек. 1892. Манолова, Мария, История на българската държава и право... , с. 164, 165.
- ²²⁸ Държавен вестник, бр. 268 от 5 дек. 1892.
- ²²⁹ Пак там.
- ²³⁰ Пак там.
- ²³¹ Пак там.
- ²³² Бобчев, С. С., Законодателната деятелност на VII Нар. Събрание, Юридически преглед, год. II, кн. I, 1-й януарий 1894 г., с. 6.
- ²³³ Саздов, Д., Попов, Р., Спасов, Л., История на България 681 – 1944, том втори, С., 2003, с. 169 - 170
- ²³⁴ Стефан Стамболов, личен архив, писма, телеграми, рапорти, записки (април – декември 1893 г.), том VI, С., 2001, с. 10.
- ²³⁵ Гешева, Йорданка, Държавната институция Велико народно събрание 1879 – 1911, С., 2001, с. 167.
- ²³⁶ Пак там, с. 10, 11, 74 – 84, 86, 87, 91 – 104, 106 – 138; 411 – 412; и др.
- ²³⁷ От 3 до 17 май 1893 г. във Велико Търново е свикано Четвъртото Велико Народно Събрание. Тук са изменени някои членове на Конституцията, свързани са вероизповеданието на престолонаследника, броя на народните представители и мандата на Народното събрание (Дневници на IV ВНС във Велико Търново, VI зас., 17 май 1893 г., С., 1893, с. 50 – 54.
- ²³⁸ Бобчев, С. С., Законодателната деятелност на VII Нар. Събрание, Вж: Юридически преглед, год. II, кн. I, 1 – й януарий 1894 г. С., 1894, с. 1. Фердинанд заявява, че ще бъдат внесени за разискване: 1) Проект за избиращия закон; 2) Законопроект за имуществата, за собствеността и за нейните изменения; 3) Законопроект за завладяването и за давността.
- ²³⁹ Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България, съставители Веска Николова и Димитър Саздов, С., 1992, с. 77, 81 – 85.
- ²⁴⁰ Бобчев, С. С., Цит. съч., с. 1 – 2.
- ²⁴¹ Държавен вестник, бр. 11 от 17 ян. 1894; С.С. Бобчев , Законодателната деятелност..., с. 2.
- ²⁴² Бобчев, С.С., Цит. съч., с. 2.
- ²⁴³ Дневник (стенографически), VII ОНС, I РС, XIII зас., 6 ноем. 1893 г., С. 1894, с. 118 – 119.
- ²⁴⁴ Бобчев, Ст. С., Цит. съч., с. 4; Дневник (Стенографически) на VII ОНС, I РС, XIII зас., с. 118 – 120.
- ²⁴⁵ Дунав, бр. 946 от 5 февр. 1875; Ст. С. Бобчев, Цит. съч., с. 4.
- ²⁴⁶ Бобчев, Ст. С., Законодателната деятелност ..., с. 4.
- ²⁴⁷ Пак там.
- ²⁴⁸ Пак там.
- ²⁴⁹ Държавен вестник, бр. 277 от 18 дек. 1893. Някои народни преставители предлагат този закон да обхване цялата страна. Искането им обаче е отхвърлено от мнозинството в парламента. Тази им позиция била продиктувана от слабото развитие на кредита у нас след Освобождението. А лихвеният процент предлаган от неорганизирания лихварски кредит достигал понякога до 100 – 300 %. Двадесет и четири процента лихва се приемала за нормална от нуждаещите се. (Икономиката на България до социалическата революция, том първи, С., 1969, с. 354, 355).
- ²⁵⁰ Пак там.
- ²⁵¹ Бобчев, С. С., Цит. съч., с. 5.
- ²⁵² Държавен вестник, бр. 277 от 18 дек. 1893.
- ²⁵³ Пак там.
- ²⁵⁴ Бобчев, С. С., Цит. съч., с. 5 - 6.
- ²⁵⁵ Държавен вестник, бр. 11 от 17 ян. 1894; С.С. Бобчев, Цит. съч. , с. 2.
- ²⁵⁶ Пак там.
- ²⁵⁷ С. С. Бобчев, Цит. съч., с. 6-7.
- ²⁵⁸ Цит. по Пейчев, Пейчо, Пенсионният въпрос, в неговата целост. По дневниците на Народното Събрание от 1879 г. до днес. В защита правата на чиновниците и пенсионерите, С., б. г., с. 11.
- ²⁵⁹ Саздов, Д., Многопартийната политическа система и монархическият институт в България – 1879-1918, С., 1993, Приложение – Конституция на Българското Княжество, с. 239.
- ²⁶⁰ Държавен вестник, бр. 11 от 17 ян. 1894.

²⁶¹ Пак там.

²⁶² Пак там.

²⁶³ Държавен вестник, бр. 6 от 10 ян. 1892; бр. 285 от 31 дек. 1891.

²⁶⁴ Държавен вестник, бр. 11 от 17 ян. 1894.

²⁶⁵ Пак там.

²⁶⁶ Пак там.

²⁶⁷ Държавен вестник, бр. 13 от 18 ян. 1894.

²⁶⁸ Попов, Радослав, Балканската политика на България 1894-1898, С., 1984, с. 13-17.

²⁶⁹ НА на БАН, ф.19-к, ол. 1, а.е. 1008, л. 156, 157; а. е. 145, л. 103 - 106. Ерусалимский, А. С., Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века, М. , 1959, с. 136 и сл.; Пантев, Андрей, Англия срещу Русия на Балканите 1879/1894, С., 1972, с. 259-269; Дамянава, Симеон, България във френската политика 1878-1918, С., 1985, с. 205-210.

²⁷⁰ Държавен вестник, бр. 40 от 23 февр. 1894.С чл. 18 на този Закон се отменя Закона за реквизицията от 16 септември 1885 г.

²⁷¹ Пак там.

²⁷² Пак там.

²⁷³ Пак там.

²⁷⁴ Пак там.

²⁷⁵ Пак там.

²⁷⁶ Пантев, Андрей, Противоречивото наследство на Стефан Стамболов, Векове, 1981, кн. 5, с. 77.

²⁷⁷ Колев, Благой, Икономическа култура, С., 2002, с. 145.

²⁷⁸ Пак там.

СОЦИАЛНАТА ПОЛИТИКА В ЗАКОНОДАТЕЛСТВОТО НА СТЕФАН СТАМБОЛОВОТО ПРАВИТЕЛСТВО (1887-1894 г.)

Резюме

В студията се разглеждат приетите закони от Петото, Шестото и Седмото обикновени народни събрания. Те обхващат времето на управление на Ст. Стамболовото правителство. Чрез разширен и задълбочен анализ се разкрива онази част от законите, която съдържа социални разпоредби. Всеки закон е разглеждан самостоятелно като се търсят и конкретизират обективните и субективни причини, които налагат неговото приемане и вграждането на социални решения в текстовете му.

Анализите, изводите и оценките на социалното съдържание в законодателството са съобразени с икономическото и политическото развитие на страната от Освобождението до края на XIX век. Използван е архивен и публикуван документален материал, периодичният печат, дискусиите в Народното събрание, отразени в Стенографските дневници, изследвания, докоснали се до тази проблематика и др. Този допълнителен изворов материал и запознаването с позициите на изследователите към различни дейности от Стамболовото управление дават възможност да бъдат направени и по-мощни изводи и оценки за противоречивото управление на този режим. Чрез анализа и направените оценки на социалните разпоредби в законодателството на Петото, Шестото и Седмото обикновени народни събрания се разкриват още по-пълно възгледите, убежденията и идеите на политика и държавника Стефан Стамболов.

SOCIAL POLICY IN THE LEGISLATIVE ACTS OF THE GOVERNMENT OF STEFAN STAMBOULOV (1887-1894)

Summary

The study reviews the bills passed by the Fifth, Sixth and Seventh People's Assemblies covering the period of St. Stamboulov's government. An expanded in-depth analysis focuses on the social provisions of the legislature. Every legislative act is regarded on its own merits as the author attempts to investigate and specify the objective and subjective reasons underlying its adoption as well as incorporating social decisions into its tests.

The findings of the study, its conclusions and evaluations of the legislative content correspond to the economic and political development of the country from the Liberation until late XIX century. The author has used archives and published documentary materials, periodicals, debates at the People's Assembly as recorded in shorthand, as well as other research into the problems, etc. These supplementary materials and an insight into the attitudes of different researchers as regards different aspects of Stamboulov's government enable larger-scale conclusions and assessments of the existing contradictions of the regime. The analysis and the assessments of the social provisions in the legislature of the Fifth, Sixth and Seventh People's Assemblies enables a multifaceted view of the attitudes and ideas of Stefan Stamboulov as a politician and a statesman.